

МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМДАРДЫҢ 15-ТОПТАМАСЫ

*Мақасид әш-Шаригат тұрғысынан
дамуға исламдық көзқарас*

МҰХАММЕД ҰМАР ЧАПРА

МАҚАСИД ӘШ-ШАРИҒАТ НҰРЫНДА ДАМУҒА ИСЛАМДЫҚ КӨЗҚАРАС

Мұхаммед Ұмар Чапра

Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)

Бишкек 2023

УДК 297
ББК 86.38-6
М 93

Китап демеушілері:
Халықаралық ислами ой институты
Хердон Вирджиния
Білім интеграциясы институты
Грузия Тбилиси

Кітаптың авторы: Мұхаммед Ұмар Чапра
Кітапты қазақ тіліне аударған: Каратаев Ерлан: – Б. : 2023
Кітап редакторы: Асанова Жанар

Бұл кітап авторлық құқықпен қорғалған. Ұжымдық лицензиялық келісімге қолданылатын заңды ерекшеліктер мен ережелерді қоспағанда, кітаптың бірде-бір бөлігі баспагердің жазбаша рұқсатынсыз кез-келген түрде көшіріле алмайды. Бұл кітапта айтылған көзқарастар мен пікірлер автордың көзқарасы және баспагердің пікірімен сәйкес келуі міндетті емес. Сыртқы және шетелдік веб-сайттар жағдайында баспагер URL мекенжайларының дұрыстығына жауап бермейді және мұндай сайттардағы мазмұнның дәл немесе маңызды болатындығына кепілдік бермейді.

«Ихсан Хайрия» Қоғамдық қоры тарапынан жарыққа шыққан

Қырғызстан діни мұсылмандары басқармасы № 146

Мақасид әш-Шаригат нұрында дамуға исламдық көзқарас (Kazak)
Мұхаммед Ұмар Чапра
ИИТ «Мерзімді басылымдардың 15-топтамасы»

© Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)
1444 АН / 2023 СЕ
Paperback ISBN 978-9967-493-53-7

The Islamic Vision of Development in the Light of Maqasid al-Shariah (Kazak)
Muhammad Umer Chapra
ИИТ «Occasional Paper Series 15»

© The International Institute of Islamic Thought (IIIT)
1429 АН / 2008 СЕ
Paperback ISBN: 987-1-56564-441-0
ИИТ
P.O.Box 669
Herdon, VA 20172, USA
www.iiit.org

Барча хуқуқлар химояланған

ISBN 978-9967-493-53-7

УДК 297
ББК 86.38-6

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	5	
Кіріспе	6	
<i>Мақасид</i> (мақсат) ӘШ-ШАРИФАТ (1-ші сурет)	9	
Адамның «менін» (нәпсісін) нығайту (2-ші сурет)	12	
Иманды, ақылды, ұрпақты, байлықты ұлғайту	26	
Сенімді нығайту (Дин) (3-ші сурет)	27	
Мемлекеттің рөлі	33	
Ақылды (ақлды) дамыту (4-ші сурет)	35	
Ұрпақтың дамуы (насл) (5-ші сурет)	39	
Байлықтың дамыту және ұлғайту (6-шы сурет)	43	
Қорытынды	47	
Ескертпелер	48	

Доктор Чапра Шейх осы ғылыми зерттеуді дайындауда көрсеткен тиімді хатшылық көмегі үшін Мұхаммед Рашидке алғыс білдіреді. Ол осы мақаладағы барлық жеті пішінді дайындағаны үшін құрметке лайық. Қалай болғанда да, ағайынды Расул-Хақ, Номан Шариф, Фарук Муинаддин, Мұхаммед Аюб және М.Саджадтар да құнды көмек көрсетті. Ол сондай-ақ профессорлар Ахмад Ханға, Абдул Уахаб Әбу Сулайманға, Мұхаммед Буджеллалға және доктор Джасер Аудаға, екі аты-жөні белгісіз төрешіге, сондай-ақ осы ғылыми зерттеуге бұрынғы жобаға қатысты құнды пікірлері үшін алғысын білдіреді. Бұл зерттеуде айтылған пікірлер автордың ғана пікірі және ол жұмыс істейтін ұйымның IRTI/IDB көзқарасын көрсетпейді.

АЛҒЫ СӨЗ

Халықаралық Исламиойлар институты (ИИТ) осы ғылыми зерттеуді «Әртүрлі тақырыптардағы зерттеулер» реттілігінен *Мақасид әш-Шариғат* (ислам құқығының жоғары мақсаттары мен ниеттері) аясындағы дамудың исламдық көзқарасы бойынша ұсынуға қуанышты. Осы кітаптың авторы доктор Мұхаммад Ұмар Чапра – экономика саласындағы белгілі маман әрі ғалым.

Ағылшын тілінде *Мақасид әш-Шариғатқа* қатысты еңбектер аз болғандықтан соң, Халықаралық Ислами ойлар институты аудармалар мен басылымдардың аяғына дейін айқындалмаған орындарын ағылшын оқырмандарын осы маңызды және күрделі ой саласымен таныстыра отырып, *әл-мақасид* туралы кітаптар реттілігімен толтыруды ұйғарды. Бүгінгі күнге дейін олардың қатарына келесі шығармалар жатады: Ибн Ашураның «*Мақасид әш-Шариғат*» монографиясы; Ахмад әр-Райсунидің «Имам әш-Шәтібияның Ислам құқығының жоғары мақсаттары мен ниеттері туралы теориясы»;

Гәмәл Әлдин Аттианың «*Ислам құқығының жоғары ниеттерін жүзеге асыру жолында: Мақасид әш-Шариғатқа функционалдық көзқарас*» және Джасер Аудтың «*Мақасид әш-Шариғат ислам құқығының философиясы ретінде: жүйелі көзқарас*».

Тақырып күрделі және зияткерлік тұрғыдан күрделі болғандықтан және осы тақырып бойынша жарық көрген кітаптардың көпшілігі негізінен мамандарға, ғалымдарға және зиялыларға арналғандықтан, Халықаралық Ислами ойлар институтының Лондондағы кеңсесі жалпы оқырманды қолжетімді материалмен қамтамасыз ету үшін әртүрлі тақырыптардағы ғылыми зерттеулер реттілігін бірнеше рет осы тақырып бойынша басқа, қарапайым кіріспе нұсқаулықтарын шығарды. Оларға келесі шығармалар жатады: Мұхаммед Хашим Камалидің «Шариғаттың мақсаттарын үйренуге кіріспе» және Джасер Аудтың «Шариғаттың мақсаттары: бастаушыға арналған нұсқаулық».

Доктор Анас С. Әш-Шейх-Али
Халықаралық Ислами ойлар институтының
Лондонкеңсесінің академиялық жетекшісі

Мақасид әш-Шариғат аясындағы дамуға исламдық көзқарас

Кіріспе

Барлық ислам ілімдерінің түпкі мақсаты – адамзатқа игілік болу. Мұхаммед Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) дүниеге жіберілуінің басты мақсаты осы. (Құран, 21:107)¹ Бұл мақсатты жүзеге асырудың таптырмас жолы – нәсіліне, түсіне, жасына, жынысына немесе ұлтына қарамастан, жер бетінде өмір сүретін барлық адамдардың фәләһ немесе шынайы әл-ауқатына ықпал ету.² Фәләһ сөзі және оның туындылары Құранда 40 рет қолданылады. Фәләһ сөзінің синонимі болып табылатын тағы бір фауз сөзі туынды сөздермен де 29 рет кездеседі. Сонымен қатар, азаншының күніне 5 рет мүміндерді шақыруының мақсаты осы, осылайша дүниенің исламдық суретіндегі фәләһтың маңыздылығын көрсетеді.

Бұл жерде тек исламның емес, барлық жамағаттардың мақсаты осы деп айтуға болады. Бұл шынымен солай. Әлемдік қауымдастықтар арасында дамудың басты мақсаты адамның әл-ауқатын арттыру деген пікірде айырмашылықтар жоқ сияқты.

Дегенмен, нақты байлық нені құрайтыны және оған қол жеткізу және сақтау үшін қолданылатын стратегиялар туралы айтарлықтай айырмашылықтар бар. Егер барлық діндердің бастапқы бейнесі тиісті қоғамдардың дүниетанымында үстемдік ете берсе, мұндай айырмашылық болмауы мүмкін.³ Алайда, бұл бейне ғасырлар бойы бұрмаланды. Сонымен қатар, XVII-XVIII ғасырлардағы ағартушылық қозғалыс дүниежүзілік қауымдастықтардың барлығына дерлік олардың зайырлы және материалистік дүниетанымының әртүрлі дәрежесінде әсер етті. Дегенмен, нақты байлық нені құрайтыны және оған қол жеткізу және сақтау үшін қолданылатын стратегиялар туралы айтарлықтай айырмашылықтар бар. Егер барлық діндердің бастапқы бейнесі тиісті қоғамдардың дүниета-

нымында үстемдік ете берсе, мұндай айырмашылық болмауы мүмкін еді. Алайда, осындай бейне ғасырлар бойы бұрмаланды. Сонымен қатар, XVII-XVIII ғасырлардағы ағартушылық қозғалыс дүниежүзілік қауымдастықтардың барлығына дерлік олардың зайырлы және материалистік дүниетанымының әртүрлі дәрежесінде әсер етті. Демек, дамудың негізгі өлшемі табыс пен байлықтың өсуі болды. Бұл адамның шынайы әл-ауқатын тек табыс пен байлықтың өсуі арқылы, сонымен қатар адамның тек мүліктік қажеттіліктерін қанағаттандыру арқылы жүзеге асыруға және сақтауға болады ма деген сұрақ туындады.

Дінтанушылар, сондай-ақ ақылақ философтары және бірқатар заманауи ғалымдар әл-ауқаттың табыс пен әл-ауқаттың артуы ретінде анықталуына күмән келтірді.⁴ Олар сондай-ақ әл-ауқаттың рухани және мүліктік емес құрамдас бөлігіне баса назар аударды. Сондай-ақ эмпирикалық зерттеулер рухани және мүліктік емес игіліктердің есебінен әл-ауқаттың мүліктік қырларына тым көп көңіл бөлуге теріс жауап берді. Өйткені, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін кейбір елдерде нақты табыстардың айтарлықтай өскеніне қарамастан, олардың халқының әл-ауқатының субъективті өзін-өзі бағалауы өскен жоқ, тіпті төмендеді.⁵ Мұның себебі, бақыт барлық негізгі биологиялық қажеттіліктерді қанағаттандыратын деңгейге дейін жоғары табыспен анық байланысты⁶. Сонымен қатар, егер әл-ауқаттың өсуі үшін қажетті деп саналатын, олар да қанағаттандырылатын басқа қажеттіліктер болмаса, ол азды-көпті тұрақты болып қалады.

Бұл басқа қажеттіліктер қандай? Олардың көпшілігі рухани және мүліктік емес сипатқа ие және олар табыстың артуы нәтижесінде міндетті түрде қанағаттандырылмайды. Байлыққа деген қыңырлық, шын мәнінде, бұл қажеттіліктерді қанағаттандыруға зиянын тигізуі мүмкін. Алайда экономистер бұл мәселені талқылаудан бас тартуға бейім. Мұның басты себебі – рухани және мүліктік емес қажеттіліктер құндылық пайымдаулармен байланысты және оларды сандық түрде анықтау мүмкін емес. Дегенмен, олар маңызды және оларды елемеуге болмайды.

Адамның әл-ауқатын жүзеге асыру үшін осы рухани және мүліктік емес қажеттіліктердің ең маңыздыларының бірі – табыс пен байлықты көбейту арқылы міндетті түрде қол жеткізуге болмайтын жан тыныштығы (мұнда және төменде ауыстырыңыз) тыныштық пен бақыт. Ділдік тыныштық пен бақыт, өз кезегінде, басқа да бірқатар қажеттіліктерді қанағаттандыруды талап етеді. Олардың ішіндегі ең маңыздысы әділеттілік пен адами бауырмалдық, ол барлық адамдарға тең дәрежеде қарауды, олардың нәсіліне, түсіне, жасына, жынысына, ұлтына қарамастан абырой мен құрметпен қарауды және дамудың жемісі. барлығына тең бөлінуі керек. Әділдіктің жүзеге асуы үшін ғана емес, сонымен қатар басқа да барлық қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін тұғыр қызметін атқаратын рухани-адамгершілік биіктіктің маңыздылығы кем емес. Адамның өмірінің, мүлкінің және ар-намысының қауіпсіздігі, жеке адамның жеке бостандығы, ақылдылық, сондай-ақ дене тәрбиесі, неке және балаларды дұрыс тәрбиелеу, отбасы мен әлеуметтік ынтымақтастық, сондай-ақ әл-ауқаттың басқа да бірдей маңызды және жалпы мойындалған талаптары. қылмысты, шиеленісті және ақылдылық құлдырауды азайту. Олардың кейбіреулері жаңа даму парадигмасында танылғанымен, оларды жүзеге асыруға қажетті рухани негіз оған қажетті екіпін алған жоқ. Осы қажеттіліктердің барлығын жеткілікті түрде қанағаттандырмайынша қоғамның ұзақ мерзімді дамуын қамтамасыз ету мүмкін емес. Ислам дамудың арқасында табыс пен байлықтың өсуін негізгі қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін, сондай-ақ табыс пен байлықты әділ бөлу үшін қажет деп есептесе, адамның әл-ауқатының жан-жақты көрінісін тек осымен ғана жүзеге асыру мүмкін емес. Сондай-ақ шынайы әл-ауқатты қамтамасыз ету үшін ғана емес, сонымен бірге ұзақ мерзімді болашақта экономикалық дамуды қамтамасыз ету үшін рухани және мүліктік емес қажеттіліктерді қанағаттандыру қажет. Осы қажеттіліктердің барлығы ескерілмесе, ол өркендеудің тоқтауына айналады, бұл түптеп келгенде қоғам мен өркениеттің өзін құлдыратуға әкеледі. Осы қажеттіліктердің барлығын қанағаттандыру адам-

ның негізгі құқығы болып табылады және ислам әдебиетінде *Мақасид әш-Шариғат* (шариғат мақсаттары) жалпы дәлме-дәл білдіретін сөзімен қарастырылды, төменде көпше түрде мақасид (жекеше түрде мақсид) деп аталады. Бұл ғылыми зерттеу мақасид немесе оның мақсаттары не екенін, олардың барлығы бір-бірімен қалай байланысты екенін, олардың маңыздылығы қандай және олар бірге адамның шынайы игілігіне қалай үлес қоса алатынын түсіндіруге тырысады.

Мақасид (мақсаттар) әш-Шариғат (1-ші сурет)

Мақасид әш-шариғат Құран мен Сүннетте тікелей баяндалған немесе солардан бірқатар ғұламалар мағлұматтар алып, қорытынды жасаған.⁷ Олардың барлығы шариғаттың себебі деп санайды, ол барлық дерлік фақиһ ғалымдар мойындайтындай, бүкіл адамзаттың мүддесіне қызмет ету (джалб әл-масалих) және оларды зияннан қорғау. (даф әл-мафасид)⁸ Хижраның 5-ші ғасырының көрнекті және аса құрметті реформаторы имам Әбу Хамид әл-Ғазали (505/1111 ж. қайтыс болды)⁹ мақасидті бес негізгі санатқа жіктеп, былай деген:

*«Шариғаттың ең бастапқы мақсаты – адамның иманының (дін), болмысының (нәпс), ақылының (ақл), ұрпағының (насл), байлық (мал) қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Осы бестікті қорғаудың кез келген ережесі қоғамдық мүддеге қызмет етеді және құптарлық болып саналады. Ал оларға зиянын тигізетіннің бәрі қоғамдық мүддеге қайшы және оны жойған абзалдық деп саналады».*¹⁰

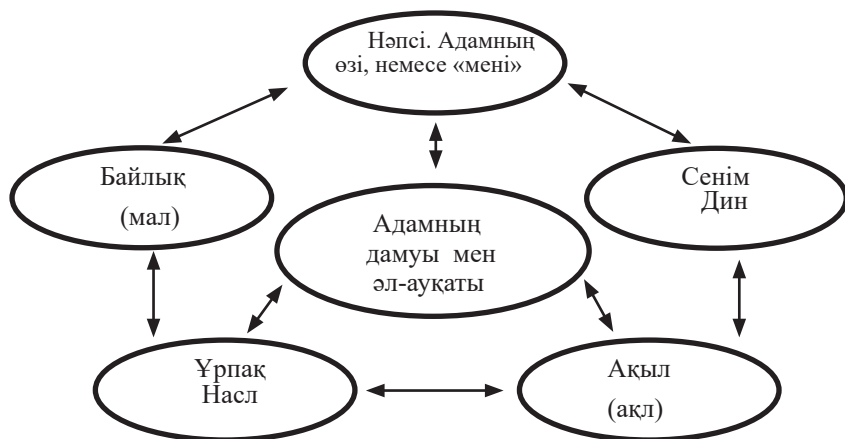
Әл-Ғазалидің жоғарыда келтірілген дәйексөзінде бес мақасидтің сақталуына үлкен мән берілген: иман (*дин*), мән (*нәпс*), ақыл (*ақл*), ұрпақ (*насл*) және байлық. (*мал*) Имам Әбу Исхак әш-Шәтіби (өл.ж. 790/1388) әл-Ғазалиден үш ғасырдан сәл аз уақыт өткен соң жазып, әл-Ғазалидің тізіміне өзінің мақұлдау мөрін қойды. Дегенмен, мақасит тек адамның әл-ауқатын

қамтамасыз етуге, адам құқықтарын сақтауға және адамның барлық қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған. Құран мен Сүннетте айтылған немесе әртүрлі ғұламалар солардан алынған басқа да көптеген нәрселер бар. Бұл бесеуін бастапқы (*әл-аслийя*) деп санауға болады, басқаларын олардың салдары (*табия*) деп атауға болады. Мақасидтің салдарын жүзеге асыру да қажет, өйткені онсыз бастапқы мақасидті жүзеге асыру қиын болуы мүмкін.

Фикһ қағидаларының жалпы қабылданғаны «құралдар (*уасаил*) мақасидпен бірдей құқықтық мәртебеге ие». Осыған сәйкес, белгілі құқықтық нақыл (*әл-Қаида әл-Фиқхия*) «орындалмайтын міндеттемесі жоқ нәрсе міндетті»¹¹ деп шарт қояды. Бұл салдардың кейбірі қысқа мерзімді болашақта басқаларына қарағанда маңызды емес болуы мүмкін. Дегенмен, олардың барлығы ұзақ мерзімді болашақта маңызды және оларды жүзеге асырмау күрделі әлеуметтік-экономикалық және саяси мәселелеріне әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, әсерлер уақыт өте келе кеңейіп, өзгеруі мүмкін. Құран мен Сүннет ілімдеріне тән байлық пен динамизм бізге барлық адам құқықтарының дұрыс сақталуын және адамның барлық қажеттіліктерінің дұрыс қанағаттандырылуын қамтамасыз ету үшін қажетті салдарларды кеңейтуге және нақтылауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, егер біз де қоғамның тұрақты дамуы мен әл-ауқатын қамтамасыз еткіміз келсе, жоғарыда келтірілген дәйексөзде әл-Ғазали қолданған «*қорғау*» сөзі міндетті түрде мақасидті жүзеге асыруға қатысты статус-квоны сақтау мағынасында қолданылмауы керек. Табыстың шыңына жеткенде біз қорғай бастаймыз. Алайда, бұл дүниеде ол адам баласы үшін мүмкін емес. Бірақ әрқашан жақсартуға мүмкіндік бар. Тарихтың үкімі мынада: егер оң бағытта қозғалыс арқылы жүзеге асыруда үздіксіз ілгерілеу болмаса, ұзақ мерзімді болашақта мақасидті қорғау және қоғамдық игілікті сақтау мүмкін емес. Ақырында тоқырау басталады, ал бұл құлдырауға әкелуі мүмкін. Үнді-Пәкістан түбегіндегі ақын-философ, доктор Аллама Мұхаммед Икбал (урду тілінде: اقبال ادم حم ممالع ағыл-

шын тілінде: Allama Muhammad Iqbal; 1877-1938 жж.) парсы тілінде бір шумақ өлең жазғанда бұл туралы анық айтқан екен: «Мен қимылдағанымда менмін. Қозғалыс-қимылсыз мен мен емеспін».¹² Осыған сәйкес, мақасидке де, оның салдарына да ұмтылу керек; мұндай жағдайда әл-ауқат жеке адамның ғана емес, сонымен бірге қоғам мен адамзаттың өзгермелі қажеттіліктері мен қоршаған ортасын сақтай отырып, үнемі жақсара береді, осылайша әрбір адамға жақсы болашаққа қарай алға жылжу мүмкіндігін береді. Үлгілі фукаха талқылаған қажеттіліктердің шеңберін ғана ұстанатын болсақ, мұндай ұмтылысқа жету қиын. Заман өзгерді, қажеттіліктер де өзгерді және көбейді. Сондықтан *мақасид* мәселесін біздің заманымыз аясында талқылаудың маңызы зор. Бастапқы бес мақасидті басқа ғалымдар жалпы қабылдағанымен, әл-Ғазали оларды белгілі бір тәртіпте міндетті түрде қолдаған жоқ.¹³ Тіпті әш-Шәтіби де әл-Ғазалидің тізбегін үнемі ұстанған жоқ.¹⁴ Мұның себебі, реттілік әрқашан талқылаудың сипатына байланысты. Мысалы, әл-Ғазалиден бір ғасырдай кейін жазған көрнекті заңгер Фахруддин әр-Рази (арабша: نىزارلانى دلارخ; 1149-жыл, Рей, 1209-жыл, Герат) адамдық «менді» (ән-нәфс) бірінші орынға қойған.¹⁵ Бұл тұрақты дамуды талқылауда қисындырақ болып көрінеді, өйткені адамдар Аллаһ Тағаланың халифалары немесе наменгерлері ретінде дамудың мақсаты мен құралы болып табылады. Құран Кәрімде: «...Шынында, адамдар өздерін өзгертпейінше, Аллаһ олардың жағдайын өзгертпейді...» (13:11) деп анық атап көрсеткендей, олардың өздері олардың даму немесе құлдырауының сәулетшілері. Шарифат адамның өзін, сондай-ақ оларға әсер ететін мекемелер секілді өзгертуге көмектесу мақсатына қызмет етеді. Осыған сәйкес адамның «менін» алға қоятын болсақ, 1-ші суретте көрсетілгендей *Мақасид аш-Шарифатты* білдіруге болады.

1-ші сурет: Мақасид әш-Шаригат: адамның дамуы мен әл-ауқаты әрбір жеке тұлға үшін келесі қырларды Баюды қамтамасыз ету арқылы жүзеге асырылады.

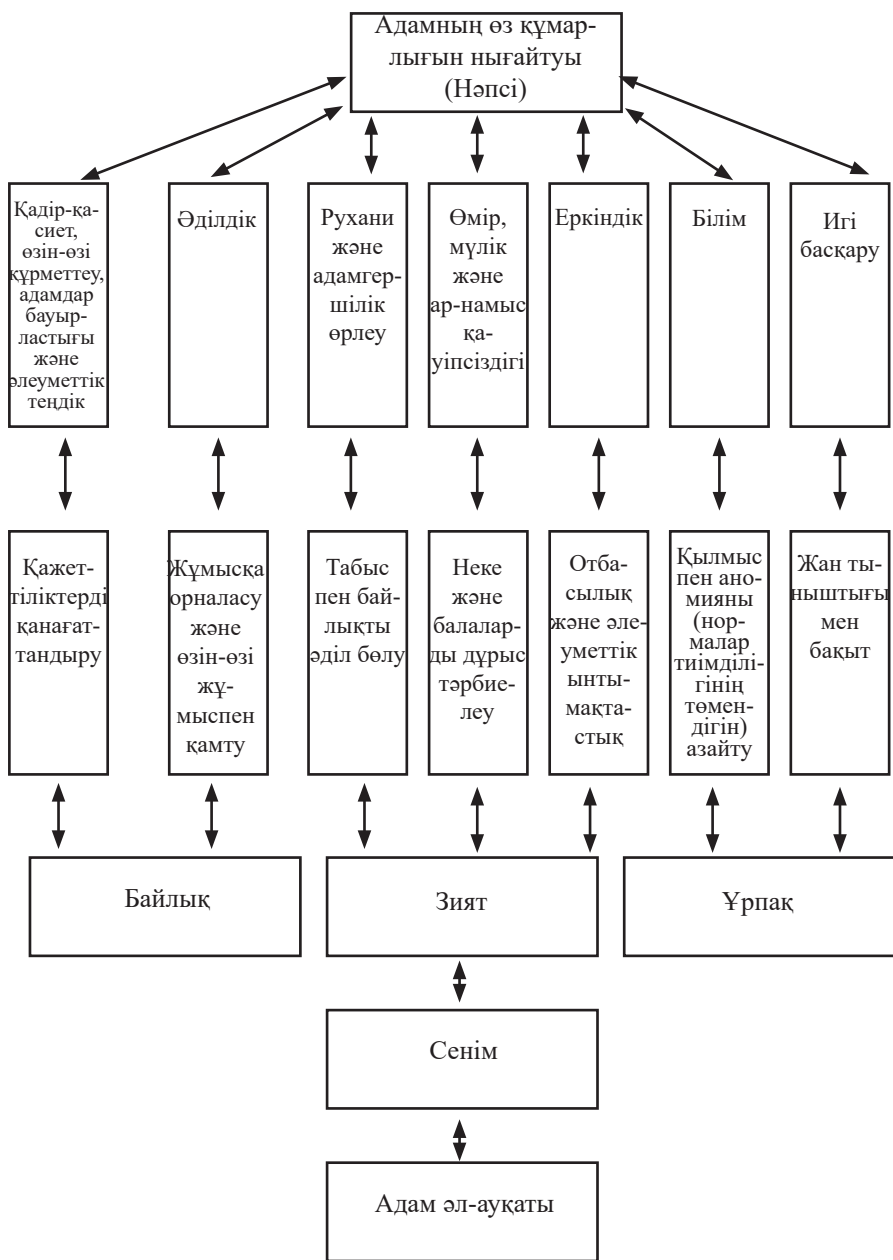
Адамның өзін, немесе «менін» (нәпсісін) қуаттандыру (2-ші сурет)

Адамның өзі, немесе «мені» жетілдіріліп жатқандықтан шариғаттың бес негізгі мақсатының бірі, бұл мақсаттың қалай жүзеге асатынын көрсету қажет. Ол үшін адамның негізгі қажеттіліктерін анықтау қажет, олардың қанағаттандырылуы тек даму мен әл-ауқатты арттырып, сақтап қана қоймайды, сонымен қатар олардың Аллаһ Тағаланың халифасы (наменгерлері) рөлін тиімді атқаруына мүмкіндік береді. Адамның өзін, немесе «менін» қуаттандырудағы басты мақсаттың салдары ретінде атауға болатын бұл қажеттіліктер Құран мен Сүннеттен тікелей немесе жанама түрде баяндалады, сонымен қатар *фиқһ* ғалымдары өз талқылауларында мұқият қалыптастырған.

Бұл қажеттіліктерді қанағаттандыру қазіргі және болашақ ұрпақтың ақылақтық, табиғи, зияткерлік және технологиялық мүмкіндіктерін жақсартуға көмектеседі және

осылайша әл-ауқаттың тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Осы қажеттіліктердің ең маңыздыларының бірі – қадір-қасиет, өзін-өзі қадірлеу, адами бауырластық және әлеуметтік теңдік. (2-ші сурет)

Исламдық дүниетаным адамның жаратылысы (*фитра*) ізгі және оны бұрмалағанға дейін ешбір рухани кемшіліктен ада (Құран 30:30 және 95:4) деп, осы қажеттіліктерді қанағаттандыруды мақсат етеді¹⁶. Адамның міндеті – өзінің шынайы болмысын, ішкі қасиетін (*фитра*) сақтау. Сондай-ақ, осы ғаламның Жаратушысы әрі Қожайыны олардың нәсіліне, түсіне, жынысына және жасына қарамастан олардың барлығына ғажайып ар-намыс пен абырой сыйлағанын Құран Кәрімде «Біз Адам ұлдарын құрметтедік...» (17:70) деп жазылғаны мәлім. Бұл құрмет оларға бұйырды және олар жер бетінде Аллаһ Тағаланың халифалары немесе орынбасарлары болды. (Құран 2:30) Адам баласы үшін ең жоғары болмыстың уәзірі болудан артық қандай құрмет болуы мүмкін? Олардың барлығы Аллаһ Тағаланың халифалары болғандықтан, олар тең және бір-біріне бауыр болғанынан. Осы себепті олар Аллаһ Тағаланың оларға сенім белгісі ретінде берген барлық қорларды тиімді және әділ пайдалану арқылы барлығына игілікке ықпал етіп, үлкен төзімділік пен өзара қамқорлықпен өзара бейбіт қатар өмір сүруі керек деген. (Құран, 57: 7) Қоршаған орта, оның ішінде жануарлар, құстар мен жәндіктер де сенімнің белгісі және қазіргі немесе болашақ ұрпақтар оған зиян келтірмейтіндей етіп қорғалуы керек.

2-ші сурет

Демек, ислам адамдарды «күнәда туылған» деп санамайды. «Күнәда туылған» ұғымы адамның қадір-қасиетін төмендетеді, сондықтан исламдық дүниетанымға мүлдем жат. Неліктен Мейірімді Аллаһ Тағала «күнәда туылғандарды» жаратып, оларды кінәлап мәңгілікке соттады? Бастапқы күнә ой-пікірі күнәһарлықтың генетикалық жолмен берілетінін және әрбір адам басқалардың қателіктерімен және күнәларымен ластанған әлемге келеді дегенді білдіреді. Оның үстіне, «құтқарушы» өзі жасамаған «бастапқы күнәсін» «өтеуге» келетін болса, неге ол жер бетіндегі алғашқы адамдардың пайда болуымен емес, тарихта сонша кеш келді? Егер адам туа біткен күнәһар болса, ол өз істері үшін қалай жауап берер еді?

Демек, «бастапқы күнә» ұғымы Құрандағы адамның өзінің барлық істері үшін жеке жауапкершілігі туралы тиянақты екпініне өткір түрде қарама-қайшы келеді. (Құран 6:164, 17:15, 35:18, 39:7, 53:38) Сондай-ақ ол мұсылман өмір бойы жиі қайталайтын Аллаһ Тағаланың әр-Рахман және әр-Рахим (Аса Мейірімді және Рақымды) сияқты сипаттарымен қайшы келеді. Аллаһ Тағаланың сүйіспеншілікке толы және кешірімшіл екенін және оның барлық жақсы қасиеттерге ие екенін ескерсек, бұл Оған тән емес еді. (Құран 7:180) Таңқаларлық емес, тіпті XIX ғасырдың ақыл-парасаттылықтың жақтаушылары мен арманшылдары да қазіргі дерлік барлық философтар сияқты адам табиғатының азғындығы (бастапқы күнә) ұғымын жоққа шығарды. Сол сияқты Ағартушылық ағымның ықпалымен батыс философтары ойлап тапқан дәлме-дәл білдіретін детерминизм мен экзистенциализм ұғымдары да исламға жат. Ислам адам өмірін мүліктік (Маркс), психологиялық (Фрейд), түйсікті (Лоренц) немесе қоршаған орта (Павлов, Уотсон, Скиннер және т.б.) күштермен анықтамайды.¹⁷ Дәлме-дәл білдіретін детерминизм мен адамдық жауапкершілікті бір-бірімен үйлестіруге болмайды. Ол адамның қадір-қасиетін төмендетіп қана қоймайды, сонымен бірге қалыптасқан жағдайларға, қорларды тиімсіз және әділетсіз пайдалану үшін адамның жауапкершілігін жоққа шығарады.¹⁸

Сартрдың экзистенциализмі, дәлме-дәл білдіретін детерминизмнің басқа шегі де ислам үшін қабылданбайды.¹⁹ Олардың еркіндігінде шектеу жоқ, тек олар еркін болуды тоқтатуға еркін емес.²⁰ Адамның ділдік өмірінің әрбір саласы қасақана саналы, таңдалған және оның жауапкершілігінде. Бұл сөзсіз дәлме-дәл білдіретін детерминизмге қарағанда жақсырақ. Алайда Сартрдың ойынша, бұл еркіндік басым, осындай басым еркіндікке орай барлық нәрсе ұйғарынды болуы мүмкін. Адам өмірінің бұдан жоғары мәні де, мақсаты да жоқ. Адам үшін ешқандай тәжірибеге қол жеткізу мүмкін емес немесе нысанды құндылықтар, Аллаһ Тағала заңдары, Платондық пішін немесе басқа ештеңе жоқ. Адам бұл дүниеде өзіне өз бетімен қамқоршылық жасап «тасталған», «қалдырылған» жаратылыс. Жалғыз құндылық негізі – адам еркіндігі және ешкім таңдайтын құндылықтардың сыртқы немесе нысанды негізделуі мүмкін емес.²¹ Құндылықтарды үйлестіру немесе жеке бас бостандығына шектеу қою жеке және әлеуметтік мүдделер арасында үйлесімділік тудырды ма, әлде нарықтық күштер өзінен өзі жасамайтын қорларды тиімді және әділ бөлуге әкелді ме, бұл мәселе емес. Жеке бас бостандығының мұндай тұжырымдамасы тек араласпау және бейтараптық құндылығы туралы түсінікке әкелуі мүмкін. Ал егер бостандық әрбір адам үшін қажет болғанымен, баршаның әл-ауқаты да өте қажет және оны бұзуға болмайды. Сондықтан, басқалардың құқықтарын бұзбау және олардың әл-ауқатына қауіп төндірмеу үшін жеке адамдар үшін кейбір әлеуметтік келісілген шектеулер қажет. Осыған орай бұл шектеулерді кім анықтай алады деген сұрақ туындайды. Бұл мәселе адам болмысының бесінші қажеттілігі аясында талқыланады.

Адам болмысының екінші қажеттілігі – әділдік.²² Адамның қадір-қасиеті, өзін-өзі қадірлеу, бауырластық, әлеуметтік теңдік және барлығының игілігі мақсаттары, егер олар әлеуметтік-экономикалық әділеттілікпен бекітілмесе, ешқандай мәні жоқ қуыс ұғым болып қала бермек. Осыған сәйкес Ислам дініндегі маңыздылығы тұрғысынан Құран әділдікті «тақуалыққа

ең жақын» қояды. (5:8) Тақуалық, әрине, ең маңызды болып табылады, өйткені ол барлық заңды әрекеттер үшін, соның ішінде әділеттілік үшін серіппе қызметін атқарады. Демек, әділетті орнату Аллаһ Тағаланың барлық елшілерінің басты міндеті болды. (Құран, 57:25) Құран Кәрімде әділетсіз бейбітшілік болуы мүмкін еместігін айқын түсіндіреді: «Иман келтіріп, оны зұлымдықпен бұзбағандар үшін тыныштық бар және олар нағыз тура жолдағылар». (Құран, 6:82)²³ Әділдіктің жоқтығы ақырында тек қасірет пен күйзелтуге апарады. (Құран, 20:111)

Пайғамбар да әділетсіздікті қатты айыптады. Ол әділетсіздікті «Қиямет күніндегі жаппай толық қараңғылықпен»²⁴ теңестірді.

Ақыретте қараңғылық – бұл дүниеде әділетсіздік арқылы жасаған қараңғылықтың көрінісі. (ظلم, зұлм, яғни әділетсіздік) Бұл қараңғылық бейбітшілікті, тұрақты дамуды және әлеуметтік ынтымақтастықты жүзеге асыруға бағытталған барлық күш-жігерді тоқтатып, сайып келгенде наразылық, шиеленіс, қақтығыстар мен құлдырауға әкелуі мүмкін. Демек, әділетсіздік пен Ислам бір-біріне қарама-қайшы келеді және екеуінің де тамыры жойылмайынша немесе әлсіретілмей бірге өмір сүре алмайды. ظلم, зұлм, яғни әділетсіздік – бір адамның басқаларды ренжітетін, құқықтарынан айыратын және олардың алдындағы міндеттерін орындамайтын әділетсіздіктің, құқықбұзушылықтың, қанаудың, қысым көрсетудің және заңсыздықтың барлық түрлеріне қатысты исламдық тұтастай толық қамтитын дәлме-дәл білдіретін сөз.²⁴

Дәл осы Құранның да, сүннеттің де әділдікке баса назар аударуы барлық дерлік үлгілі мұсылман ғалымдарының еңбектерінде көрініс тапты. Әбу-л-Хасан Әли ибн Мұхаммед әл-Басри әл-Мауарди (арабша: *يرص بلا دم حم نب يلع نسح لآ وبأ*; 974-жыл, Басра шаһары, қазіргі Ирак – 1058-ші жылдың 27-мамыры, Бағдат шаһары), мысалы, жан-жақты әділеттілік «бір-біріне деген сүйіспеншілік пен жақсы көрушілікке, қағидаларды сақтауға, елдің дамуына, байлықтың ұлғаюына, ұрпақтарының өсуіне және егемендіктің қауіпсіздігіне баули-

ды» және «адамның дүниесі мен ар-ожданын әділетсіздіктен артық тез бұзатын ештеңе жоқ»²⁶ деп тұжырымдаған. Такий әд-Дин Ахмед ибн Әбдуль-Халим ибн Әбду-ссаләм ибн Абдуллаһ ибн Әбу әл-Қасим ибн Мұхаммед ибн Таймийа, Әбу әл-Аббас («Шейх әл-Ислам» деген лақаппен танымал. 1263-жылы Харран қаласында дүниеге келіп, 1328-ж. Дамаск қаласында жерленген) келесі ой-пікірін айтқан еді: «Бәріне және барлығына қатысты әділеттілік әркім үшін парыз, ал әділетсіздік бәріне және барлығына тыйым салынған. Мұсылманға болсын, мұсылман емеске болсын, тіпті әділетсіз адамға болсын, әділетсіздікке мүлде рұқсат етілмейді». ²⁷Ол өз заманында үстемдік еткен: «Аллаһ Тағала имансыз болса да әділ мемлекетті қолдайды, ал әділетсіз мемлекетті иман келтірсе де қолдамайды» деген нақылды құлшыныспен қолдады. ²⁸ Әбу Зейд Әбдіррахман ибн Мұхаммед ибн Халдун әл-Хадрами әл-Ашбили (1332-ші жылдың 27-ші мамыры, Тунис – 1406-шы жылдың 17-ші наурызы, Қаһир шаһары) әділетсіз елдің дамуы мүмкін еместігін бұлтартпай айтты. ²⁹

Алайда қоғамның барлық мүшелері белгілі бір мінез-құлық ережелерін адал сақтамайынша, әділдікті қамтамасыз ету мүмкін емес. Мұндай ережелерді діни дүниетанымдағы ақылақтық құндылықтар, сондай-ақ экономикадағы мекемелер деп атайды. Бұл құндылықтардың кейбірі: адалдық, әділдік, ұқыптылық, ақ ниеттілік, еңбексүйгіштік, өз бетінше жұмыс істеу, төзімділік, кішіпейілділік, үнемшілдік, ата-ананы, ұстаздар мен қарттарды қадірлеу, кедейлерге, мүгедектер мен жәбірленгендерге жанашырлық пен қамқорлық, қамқорлық. құқықтары үшін және басқалардың, тек өз қоғамындағылардың ғана емес, сонымен бірге бүкіл әлемдегілердің де міндеттері болып табылады. Осы құндылықтарды адал сақтау халық арасында өзара сенім мен жылы қарым-қатынас орнатып, олардың өзара міндеттерін орындауға және бір-біріне көмектесуге итермелейді, сол арқылы отбасылық және қоғамдық ынтымақты, төзімділік пен бейбіт қатар өмір сүруді нығайтады, заңсыздықтың таралуын тежейді³⁰. Бұл тиімділік пен теңдікті, демек, жедел даму мен

адамның әл-ауқатын арттыру үшін қажетті әлеуметтік ақшалай қаражаттың ұлғаюына әкеледі. Демек, баршаның игілігі жүзеге асып, исламдық көзқарас жүзеге асатын болса, адамгершілікті көтеру адам болмысының үшінші қажеттілігі болып табылады. Ақылақтық құндылықтарда бекітілген барлық мінез-құлық ережелерін адал орындау сенімді нығайтудың екінші негізгі мақсаты бойынша талқыланатын қолайлы дүниетанымды қажет ететін тиісті ынталандыру жүйесі болмаса мүмкін емес.

Исламдық дүниетаным мен оның құндылықтары да адам болмысының төртінші аса қажетті қажеттілігін, яғни жанның, малдың және ар-намыстың қауіпсіздігін қарастырады. Құран тіпті бір адамды (оның мұсылман немесе мұсылман емес екеніне қарамастан) негізсіз өлтіруді бүкіл адамзатты өлтірумен, ал жалғыз адамның өмірін құтқарумен теңестіреді. (5:32) Бұл табиғи нәрсе, өйткені исламның өмірді қадірлеуге және адамзаттың бауырластығына шақыруы, тіпті мұсылман еместердің де өмірі мұсылмандардікі сияқты қасиетті саналмаса, мағынасыз болар еді. Сондай-ақ Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) қоштасу қажылығы кезінде сөйлеген сөзінде: «Сендердің жандарың да, мал-мүліктерің де, абыройың да бүгінгі күніндей (Қажылық) осы айда да, осы қалада да қасиетті».³¹ Осы кезден бастап Қажылық Исламда қасиеттіліктің ең жоғары дәрежесіне ие болса, әр адамның өмірі, мал-мүлкі және ар-намысы да сол дәрежеде қасиеттілікке ие.

Адамның бесінші қажеттілігі – еркіндік. Адамның жеке басының дамуы үшін еркіндік қажет. Онсыз оған шығармашылық пен жаңартпаға, демек, адамның дамуы мен әл-ауқатына қажетті бастама мен жігер жетіспеуі мүмкін. Халифалар ретінде, олар

Аллаһ Тағаладан басқа ешкімге бағынбайтын. Сондықтан Мұхаммед Пайғамбардың басты міндеттерінің бірі – адамзатты оларға жүктелген ауыртпалықтар мен шынжырлардан босату болды. (Құран, 7:157) Демек, кез келген түрдегі құлшылық, мейлі ол әлеуметтік, саяси немесе экономикалық болсын, ислам іліміне жат. Тиісінше, ешкімнің, тіпті мемлекеттің де бұл еркіндіктің күшін жоюға және адамдарды қандай да бір құлшылыққа

немесе тәртіпке бағындыруға құқығы жоқ. Дәл осы ілім екінші халифа Омарды: «Адамдарды аналары азат етіп дүниеге әкелген кезде сіз оларды қашаннан бері құлшылыққа айналдыратын болдыңыз?» деп сұрауға итермеледі.³²

Алайда, Аллаһ Тағала халифалары ретінде, адамдар Сартрдың экзистенциализмі мағынасында жаппай толық еркін емес. Олардың бостандығы тек өздерінің ғана емес, сонымен бірге Аллаһ Тағаланың барлық жаратылыстарының игілігін қамтамасыз ету үшін ақылақтық құндылықтармен шектелген. Періштелер адам жаратылған кезде оның Аллаһ Тағаладікі болатынын түсінгенде халь фахжер бетінде өз еркімен әрекет ету еркіндігіне ие бола отырып, олар бұл еркіндік оны жерді бұзып, қан төгуге апарып соқтыруы мүмкін деп қауіптенді. (Құран, 2:30) Бұл қорқыныш, бәлкім, олар сол кезде Аллаһ Тағаланың адамдарға бостандықпен қатар, періштелердің қорқынышына қайшы келетін өмір сүруіне көмектесетін тағы үш игілік сыйлайтынын түсінбегендіктен болуы мүмкін. Бұлардың біріншісі – олардың шынайы болмысының көрінісі болып табылатын ар-ұжданы (*фитра*) Аллаһ Тағала оларды соған жаратты. (Құран, 30:30) Егер фитра сақталмаса, адам «төменнің ең төменгісіне дейін еңкейе алады (*асфала сафилин*)». (Құран, 95:5) Мұндай құлдыраудан сақтану үшін Аллаһ Тағала оларға екінші құнды байлықты берді, ол тарихтың әртүрлі кезеңдерінде елшілерінің тізбегі арқылы барлық адамдар мен ұлттарға жіберген нұсқау болып табылады. Мұндай нұсқаулықтың мақсаты олардың Аллаһ Тағаланың халифалары ретіндегі міндетті істеріне сәйкес жалпы әл-ауқатты қамтамасыз етуге көмектесетіндей етіп, олардың дүниедегі істерін басқаруға көмектесу.³³ Демек, олардың еркіндігі Оның берген нұсқауының шегінде. Үшінші байлық – Аллаһ Тағаланың адам баласына берген ақылы. Егер олардың ар-ұжданының жетелеуімен, сондай-ақ Аллаһ Тағаланың басшылығымен қолданылса, бұл оларға өз мүмкіндіктерін пайдалануға мүмкіндік береді.

Исламның құндылықтар жүйесіндегі ең ауыр қылмыстардың бірі болып табылатын жемқорлықты таратпау және қан

төкпеу және исламның көзқарасын ақылмен жүзеге асыру еркіндігі.

Бұл бізді адам тұлғасының алтыншы қажеттілігіне, яғни жоғары білім беру арқылы оның ақыл-ойын байытуға жетелейді. Тәрбие екі мақсатты орындауы керек. Біріншіден, ол қоғам мүшелерін Исламның дүниетанымы мен адамгершілік құндылықтары, сондай-ақ олардың дүниедегі Аллаһ Тағаланың халифалар ретінде міндетті ісі туралы түсіндіруі керек. Екіншіден, бұл олардың тынымсыз және адал еңбек ету арқылы өз жұмысын тиімді атқарып қана қоймай, сонымен бірге өз қоғамының білімі мен технологиялық негізін кеңейтуге мүмкіндік беруі керек. Олардың білімі мен технологиялық негізін ақылақтық тұрғыдан көтеру және кеңейтусіз, зиятты, яғни ақылды байытып, оның дамуын жеделдету және қолдау мақсатына мол үлес қосуына мүмкіндік беру мүмкін емес. Сондықтан Құран мен Сүннетте білімге үлкен мән берілген, оны кейінірек шарифаттың үшінші басты мақсаты – ақыл-ойды байыту туралы сөз еткенде айтамыз.

Тиімді басқару, әрі қарай сенімде талқыланатындай, адам болмысының жетінші қажетті қажеттілігі. Саяси тұрақтылық пен дұрыс басқару болмаса, қоғамның мінез-құлық ережелерін сақтау мүмкін емес. Бұл жағдайда ережелерді бұзу жолға тәуелділік пен өзін-өзі күшейтетін механизмдердің жұмысы арқылы таралып, жабылып қалуы мүмкін.³⁴

Содан кейін сыбайлас жемқорлық, тиімсіздік және басқа адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыру туралы қамқорлық болмауы мүмкін. Демек, жақсы басқару қатал талабын мұсылман тарихында барлық дерлік ғалымдар, соның ішінде Әбу Йс уф, әл-Мауарди, Ибн Таймийя және Ибн Халдун атап өткен.

Мұсылмандардың құлдырауының ең басты себептерінің бірі, әдетте, соңғы бірнеше ғасырларда дұрыс басқарудың болмауы деп түсінілді.³⁵

Исламның адамдық қадір-қасиетке, әділеттілікке және бауырластыққа деген қарқынды ниеті қисынды түрде сегізінші талапқа, яғни кедейлікті жоюға және адамның барлық негізгі

қажеттіліктерін қанағаттандыруға әкеледі. Кедейлік қабілетсіздікке, дәрменсіздікке және басқаларға тәуелділікке әкеледі. Ол тіпті, Пайғамбардың айтуынша, «адамды имансыздыққа жақындата алады».³⁶ Демек, ол ислам ілімдерінде сіңген адамдық қадір-қасиет мақсатына қайшы келеді. Дегенмен, кедейшілікті жою адамзаттың қолындағы барлық қорларды тиімді және әділ пайдаланусыз мүмкін емес. Бұл қорлардың барлығы, жоғарыда айтылғандай, Аллаһ Тағаланың аманаты және бұл аманаттың шарттарының бірі – олардың барлығының қажеттіліктері қанағаттандырылатындай жауапкершілікпен пайдаланылуы керек.

Сондықтан кедейлікті жою және қоғамдағы барлық адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыру мұсылман тарихында фикһ пен басқа да ислам әдебиетінде маңызды орынға ие болды. Фақһ ғалымдары бірауыздан кедейлердің негізгі қажеттіліктерін қамтамасыз ету мұсылман қоғамының ұжымдық міндеті (*фард кифайя*) деген пікірде болды.³⁷ Шын мәнінде, әш-Шәтәби пікірінше, бұл қоғам өзінің бар болуы себебі.³⁸ Қазіргі барлық ғалымдар, соның ішінде Мәулан Мәудуди, имам Хасан әл-Бәнна, Сайид Құтуб, Мұстаф әс-Сибә' и, Әбу Заһра, Бақир әс-Садр, Мұхаммед әл-Мұбарак және Юсуф әл-Қарадауи бұл мәселеде бірауыз болып осы көзқарасты қолдайды.

Бұл бізді қажеттілік неден тұрады деген сұраққа әкеледі, оның орындалуы жеке тұлғаға, сондай-ақ әлеуметтік қатал талапқа айналды. Бұл бізді қанағаттандыруы жеке және әлеуметтік қажеттілікке айналған қажеттілік неден тұрады деген сұраққа әкеледі. Қажеттіліктерді фукаха үш санатқа бөлді. Олар бастапқы (*дарурият*), ыңғайлы (*хаджият*) және тазартылған. (*тахсиният*) Олардың барлығы фукаһа анықтамасы бойынша адамның әл-ауқатында нақты маңызы бар, белгілі бір қажеттіліктерді қанағаттандыратын, қиындықтарды азайтатын және жайлылық, жан тыныштығы мен бақытын қамтамасыз ететін тауарлар мен қызметтерді білдіреді.³⁹ Оларға «сәнді тауарлар» кірмейді, оларды сыпайы тартымдылығы үшін сұранысқа ие және адамның шынайы әл-ауқатына еш қатысы жоқ

тауарлар мен қызметтер ретінде анықтауға болады. Мұқтаждық шеңберінен шығып кеткен мұндай тауарлар мен қызметтердің барлығын фуқаһар ысырапшылдық, нәпсіқұмарлық деп танып, қатаң айыпталған.⁴⁰

Алайда мынаны есте ұстаған жөн: Ислам сопылықты немесе өзін-өзі жокқа шығарып, дүниеден бас тартуды құптамайды. (Құран,57:27) сондықтан тауарлар мен қызметтерді жоғарыда аталған үш санатқа жіктеу икемді болуы керек. Ислам адамның тиімділігі мен әл-ауқатын арттыру үшін оның барлық қажеттіліктерін (*негізгі және жайлылыққа әкелетін*) қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Сондықтан тауарлар мен қызметтердің осы санаттарға жіктелуі кез келген мұсылман қоғамының байлығы мен жалпы өмір сүру деңгейін көрсетуі керек. Тиісінше, қажеттіліктерге деген көзқарас уақыттың өтуімен, технологияның дамуымен және байлық пен тұрмыс деңгейінің өсуімен міндетті түрде өзгерістерге ұшырайды. Шындығында, бүгінгі мұсылман елдерінің көпшілігі бұрынғы мұсылман қоғамдарына қарағанда әлдеқайда бай және қанағаттану деңгейін көтере алады. Оның үстіне қажеттіліктер уақыт пен кеңістікте тұрақты болып қалмайды. Пайғамбар заманында да болмаған кейбір нәрселер қазір қажеттілік болып саналады. Алайда олар немқұрайлылықты көрсетпеуі немесе исламдық бауырластық пен әлеуметтік ынтымақтастық байланыстарын әлсіретуі мүмкін өмір сүру деңгейіндегі үлкен олқылықтарды тудырмауы керек. Сондай-ақ, мақсат мұсылман қоғамында біркелкі біртектілік пен сұрқиялықты тудырмауы керек. Өмір салтындағы қарапайымдылыққа шығармашылық пен әртүрлілікке теріс әсер етпестен қол жеткізуге болады.

Қайыр сұрау адамның қадір-қасиетін төмендететіндіктен, Ислам діні де оны ынталандырмайды.⁴¹ Адамның жеке басының тоғызыншы қажеттілігі – қажеттіліктерді қанағаттандыру жеке адамның өз күш-жігерімен жүзеге асуы керек. Осыған сәйкес, өзін және отбасын асырау үшін нан табу әрбір мұсылманның жеке парызы (фард айн, немесе фарз айн) болып табылады.⁴² Сондай-ақ Пайғамбарымыз мұсылмандарға лайықты

күнкөріс табу үшін қандай да бір кәсіпті меңгеруді бұйырды.⁴³ Осылайша, заңгерлер өз күш-жігерімен нәпақа табу міндетін орындамайынша, мұсылманның өз денесі мен жан-дүниесін, ең болмағанда, діни міндеттерін былай қойғанда, Аллах Тағаланың жердегі наменгері ретіндегі қалған міндеттемелерін тиісті денсаулық пен тиімді жағдайда ұстауға да шамасы келмейтінін атап көрсетеді.⁴⁴ Осы себептен, ұжымдық міндет (фард кифайя) – мұсылман қоғамының шаруашылықты әрбір адамның өз қабілеті мен күш-жігеріне қарай адал нан табуға қолайлы мүмкіндігі болатындай етіп басқаруы. Қазіргі әлемде кішігірім қаржыландыру жұмыспен қамту және өзін-өзі жұмыспен қамту мүмкіндіктерін кеңейту үшін үлкен әлеуетке ие және мұсылман елдерінде жоғары басымдыққа ие болуы керек. Дегенмен, мүгедектікке немесе мүгедектікке байланысты өз күштерімен жеткілікті ақша таба алмайтындар бар. Сондықтан Ислам мұндай адамдардың мұқтаждықтарын қорлаусыз, сөгіссіз қанағаттандыру үшін зекет, садақа және уақап мекемелері арқылы көмек көрсету үшін әлеуметтік өзіне-өзі көмек көрсету бағдарламасын белгіледі. Егер бұл мекемелер арқылы барабар қорларды қалыптастыру мүмкін болмаса, онда көмекші рөл атқару мемлекеттің міндеті.

Құран байлық тек байларға ғана берілмеуін талап етеді. (59:7) Исламның бұл көзқарасы бойынша оныншы қажеттілік – табыс пен байлықты әділ бөлу. Мұның себебі, табыс пен байлықтың шамадан тыс теңсіздігі өте кедей және өз әлеуетін толық көрсете алмайтын адамдарды қорлауға бейім. Теңсіздікті азайтудың тиімді бағдарламасының жоқтығы Ислам діні насихаттамақ болған бауырластық сезімдерді күшейтудің орнына жойып жібереді. Осыған сәйкес ислам кедейлікті жоюды және әрбір адамның қажеттіліктерін бірінші кезекте лайықты табыс көзі арқылы қанағаттандыруды ғана талап етіп қоймайды, сонымен қатар әлеуметтік өзін-өзі қамтамасыз ету бағдарламаларына: зекет, садақа және уақапқа назар аударады. Алайда табыс пен байлықты әділ бөлу мақсатына жету үшін ең алдымен осы қайырымдылық жарналарға сену қателік болар еді. Сон-

дай-ақ төменде «Байлық» тарауында талқыланатындай даму-ды жеделдетіп, шарифатқа сай болған жағдайда бүкіл әлемде пайдалылығы дәлелденген басқа шараларды қабылдау қажет. Қоғам мүшелерінің, ерлер мен әйелдердің он бірінші таптыр-мас табиғи қажеттілігі – неке арқылы бірге тұру және өмірлік серіктестік.⁴⁵ Оның мақсаты тек жыныстық құштарлықты қанағаттандыру ғана емес, сонымен қатар өзара қамқорлық, сүйіспеншілік пен мейірімділік арқылы бір-бірінен тыныштық пен жайлылық тауып, өмірде жақын серіктес болу. Құран Кәрімде: «Оның белгілерінен сендерге жұбайлар жаратып, олармен жұбаныш табуларың және араларыңда махаббат пен мейірімділік орнатуы. Расында осында ойға шоматын қауым үшін белгілер бар». (Құран 30:21) Алайда ерлі-зайыптылардың екеуі де асыл мінезді (кұлук хасан)⁴⁶, бір-бірінің амандығын ойлайтын және өз мүдделерін құрбан етуге дайын екенін түсінетін болса ғана, некелік өмір бұл мақсатқа жетуге көмектеседі.⁴⁷ Ерлі-зайыптылардың мұндай нәзік те қамқорлық қарым-қатына-сы болашақ ұрпақтың сүйіспеншілікке толы қамқорлығы мен тәрбиесі үшін ғана емес, қоғамның өзінің дамуы мен өмір сүруі үшін де қажет тұрақты отбасын құруға әкеледі. Құран ерлі-зайыптылардың арасында сүйіспеншілік, мейірімділік және тыныштық ахуалын құру үшін әйелдерге ерлердің құқықтарымен тең құқықты бұйырды (2:228), және еркектерден оларға жұмсақ және әділ қарауды талап етті (4:19) және олардың алдындағы міндеттерін жақсылықпен орындауға. (2:237) Пайғамбар әйелдерді «ерлердің әпкелері» деп сипаттай отырып, Құран-ның осы және басқа аяттарын одан әрі нығайтты.⁴⁸ Ол қоштасу қажылығы кезінде айтқан уағызында ол еркектерді әйелдерге қарым-қатынаста Аллаһ Тағаладан қорқуға шақырды, өйткені олар (ерлер) оларды (әйелдерді) «Аллаһ Тағаланың аманаты» ретінде қабылдады.⁴⁹ Тағы бірде Пайғамбарымыз ерлерге әйелдердің әлсіздігін пайдаланып, олардың құқықтарын тартып алудан сақтандырған.⁵⁰ Сондай-ақ қыздарын қорлаудан, ұлдарын олардан артық көруден сақтандырды.⁵¹ Осы және басқа да бірқатар хадистер олардың (төмен емес) дәрежесінің дәлелі

ретінде түсіндірілді және олардың адам игілігін арттыруда ер адамдармен толықтырушы рөл атқарады. Екінші халифа Омар (23/644-жылы), бірақ оларға деген көзқарасын білдірген кезде олардың да бізге қатысты құқықтары бар екенін түсіндік»⁵² деп айтуға мәжбүр болды. Мінездің тектілігі, ерлі-зайыптылардың жақсы қарым-қатынасы, екі ата-ананың балаға деген сүйіспеншілікпен қарауы адам баласының он екінші қажеттілігін, яғни отбасы мен қоғамдық ынтымақты өтеуге жете алмайды деуге негіз жоқ.

Адам болмысының жоғарыда аталған он екі қажеттілігінің барлығын қанағаттандыру адам тұлғасының он үшінші қажеттілігін, яғни қылмыс пен аномияны барынша азайтуға қолайлы жағдай туғызуы керек деп үміттенеміз. Егер осы он үш негізгі қажеттіліктердің барлығы тиісті түрде қанағаттандырылса, рухани тыныштық пен бақыттың он төртінші қажеттілігі де қанағаттандырылады деп үміттенуге болады. Барлық осы қажеттіліктерді қанағаттандыру бірге болуы керек адамның өзіне, ақыл-ойына, ұрпақтары мен байлығына ғана емес, оны жақсырақ түсінуге және жүзеге асыруға қолайлы жағдай жасау арқылы иманға да оң әсер етеді. Бұл қоғамның, экономиканың және саясаттың барлық салаларында тұрақты дамуды қамтамасыз етуде ұзақ жол жүруі керек.

Имандылықты, ақылды, ұрпақты және байлықты ұлғайту

Шариғаттың түпкі мақсаты барша адамдардың амандығын қамтамасыз ету болса, мұны өз «менін» түзетпей, нығайтпай жүзеге асыру мүмкін емес, бұдан бөлек, қалған төрт бастапқы мақасидті (иманды, ақылды, ұрпақты және байлықты) күшейту қажет. Осы төртеуі де адам санасын қайта құрастыру мен байытуда маңызды рөл атқаруға шақырылған. Егер осы төртеуі өзгермелі жағдайлардың сын-қатерлеріне жауап ретінде нығайтылмаса, қазіргі және болашақ ұрпақ үшін оңтайлы әл-ауқатқа

қол жеткізу мүмкін емес, тіпті өркениеттің ұзақ мерзімді өмір сүруіне қауіп төнуі мүмкін.

Сенімді нығайту (Дін) (3-ші сурет)

Оқырманның көкейінде туындалған бірінші сұрақ – неге иман адамдық «меннен» кейін бірден қойылды, зайырлылық, либерализм мен материализм үстемдік құрған бүгінгі заманда иманның *мақасид* тізбегінде көрсетілген мағынаға лайық екені рас па? Дегенмен, даусыз факт, адам дамудың мақсаты да, құралы да, сондықтан олардың өзгеруі бірінші кезектегі мәнді ескере отырып, дәл солай құнды болуы керек. Дәл осы діни дүниетаным адамның өзіндік санасының өзгеруін қамтамасыз ету жолының ең үлкен әлеуетіне ие, ол адамның жоғарыда көрсетілген рухани және материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз етуге көмектеседі. Бұл олардың өміріне мән мен мақсат енгізу, адамның барлық күш-жігеріне дұрыс бағыт беру және жеке адамды жақсы адамға айналдыру, оның мінез-құлқын, өмір салтын, өзіне, сондай-ақ Жаратушысына және басқа адамдарға деген қалауы мен көзқарасын өзгерту, олардың иелігінде орналасқан қорлар және қоршаған орта арқылы жүзеге асады. Міне, сондықтан Құранда: «Кім тазаланып, Раббысын еске алған және намазды толық орындаған» (87:14-15, сондай-ақ 91:9-10-ды қараңыз) жетістікке жеткенін анық көрсетеді. Осыған сәйкес, барлық мұсылман ғұламалары да адам баласының өзгеруінің қажеттілігін және мұндай өзгерістерде иманның атқаратын рөлін атап өткен.

Тойнби мен ағайынды Дюранттар да тарихты жан-жақты зерттегеннен кейін діндер беретін ақылақтық ықпалшараларсыз ақылақтық көтерілу мен әлеуметтік ынтымақтастық мүмкін емес деген дұрыс қорытындыға келді. Тойнби былай дейді:

«Діндер өз жақтастарының әлеуметтік жауапкершілік сезімін жоймай, қайта жаңғырады» және «Адамдардың бауырластығы Құдайдың әке, яғни шындықтың болуын пайымдайды, егер Құдай Әкесі адамзат отбасының есебінен

тыс қалған жағдайда, онда адамзатты бірге ұстаған, өз-өзімен құрылым болатын таза адамдық байланысты орнатудың ешқандай жолы жоқ»⁵³ деп бекітеді. Уилл мен Ариэль Дюрант өздерінің ең құнды «Тарих тағылымдары» кітабында да:

«Бүкіл тарихта бүгінгі күнге дейін діннің көмегінсіз имандылық өмірін сәтті жүргізген қоғамның бірде-бір елеулі мысалы жоқ»⁵⁴ деп ерекше атап өтті.

Бұл неге имандылық көмегінсіз адамгершілікті көтеру мен қоғамдық ынтымақтастық мүмкін емес деген сұрақ туындайды. Себебі, ақылақтық көтерілудің ең басты екі шарты: біріншіден, олар категориялық императивтерге айналатындай кең әрі сөзсіз қабылдауды талап ететін құндылықтардың немесе мінез-құлық ережелерінің болуы; екіншіден, бұл ережелерді ақылақтық міндет сезімі бар әрбір адамның сақтауы, сондықтан оларды бұзған кез келген адам сынға ұшырайды. Бұл әркім сөзсіз қабылдайтын және сақтайтын ережелерге қалай жетуге болатыны туралы тағы бір сұрақ тудырады. Кейбір зайырлы заманауи философтар мен саясаттанушылар ұсынған «әлеуметтік келісім» арқылы мұндай ережелерге жетуге бола ма? Жауап иә болуы мүмкін, егер пікірталасқа қатысушылардың барлығы әлеуметтік, экономикалық және зияткерлік жағынан тең, сондықтан қалаған ережелерді тұжырымдау кезінде әркім бірдей салмаққа ие болады. Мұндай теңдікті табу мүмкін болмағандықтан, байлар мен күштілер шешім қабылдау үдерісінде үстемдік етуге бейім болады және өздерінің жеке мүдделеріне қызмет ететін ережелерді тұжырымдауға әкеледі. Бұл тұжырымдалған ережелердің жалпыға бірдей қабылдануын және сақталуын бұзады. Сондықтан, бұл міндет – бейтарап, барлық адамның күшті және әлсіз жақтарын білетін, олардың барлығына бірдей қарайтын, барлығының игілігі үшін қамқорлық жасайтын бөтен адамға жүктелуі керек. ешбір кемсітусіз және өзі берген ережелердің қысқа мерзімді ғана емес, сонымен бірге ұзақ мерзімді әсерін де талдауға қабілетті. Бұл орынды иеленуге осы Әлемнің және адамзаттың Жаратушының Өзінен артық кім лайықты?

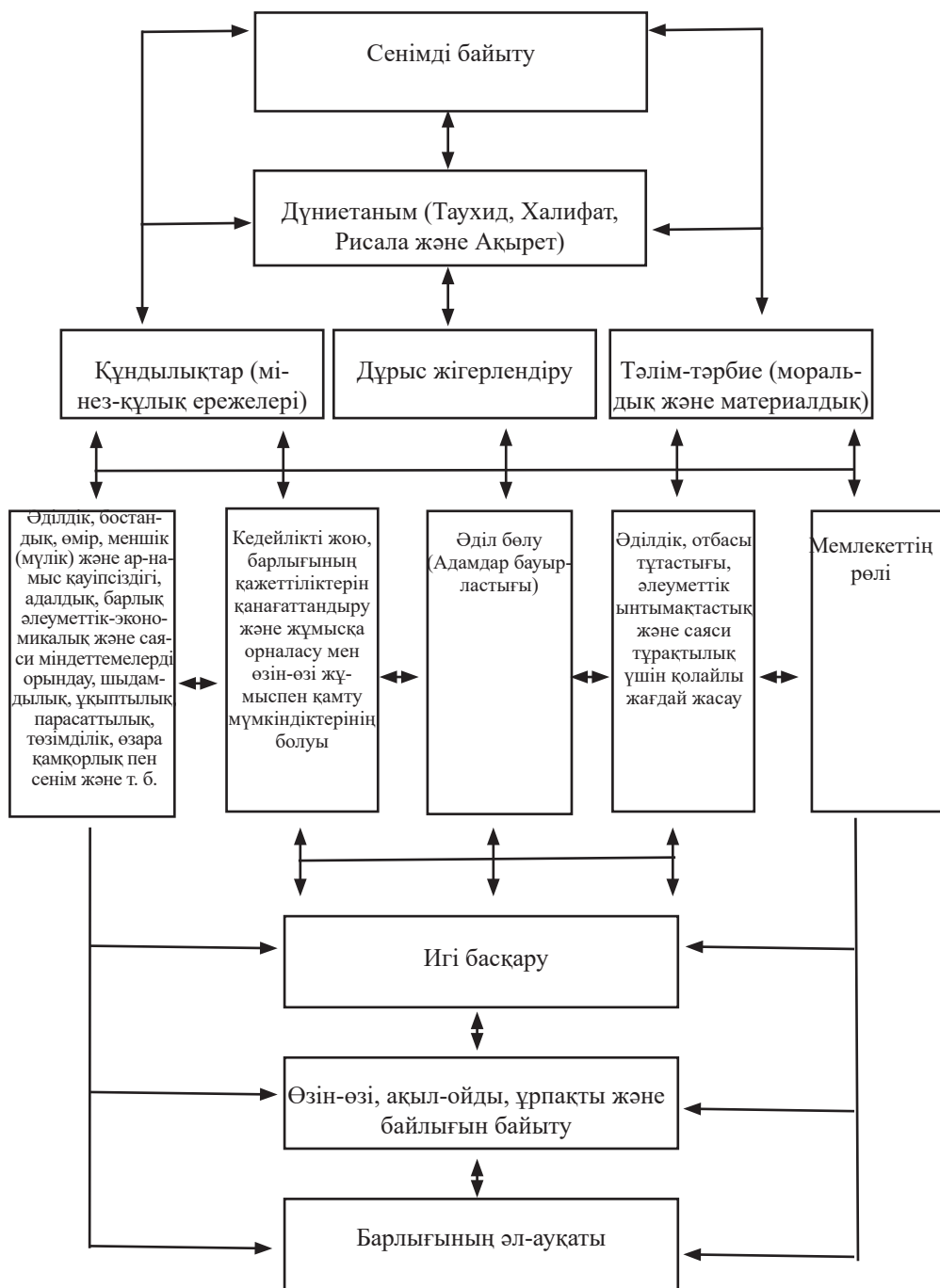
Жаратушы бұл тапсырманы орындады. Жаратушы жұмысты орындады. Ислам әлемі көзқарасы бойынша, бұрын айтылғандай, ол тарихтың әртүрлі кезеңдерінде Ибраһим, Мұса, Иса ал соңғысы Мұхаммед (Барлығына Алланың игілігі мен сәлемі болсын) сияқты елшілері (адам болған) тізбегі арқылы адамдарға өзінің нұсқауын жіберген. Осылайша, барлық ашылған діндердің барлық көзқарастары мен құндылықтар жүйесінде сабақтастық пен ұқсастық бар, бұл хабар ғасырлар бойы жоғалмаған немесе бұрмаланбаған. Адам баласына Алланың уәзірі ретінде Жаратушы берген өсиеттерді адал орындау міндетті ісі берілген. Бұл олардың осы дүниеде қысқа уақыт болған уақытындағы тағайындауы. Егер олар өз қолындағы сенім бөлігі болып табылатын тапшы қорларды пайдаланса және осы ережелерге сәйкес бір-бірімен өзара әрекеттесе, бұл барлық адамдардың, жануарларды, құстарды және жәндіктерді қоса алғанда, әл-ауқатын қамтамасыз етуге ғана емес, сонымен қатар қоршаған ортаны қорғауға мүмкіндік бере алады. «Әлеуметтік ақылақ», – деп дұрыс атап өткендей, Чедвик, «келісілген стандарттарға, бәтуа негізінде, ол соншалықты аксиомалық ретінде қабылданады, сондықтан оны талқылауға тұрарлық емес» және бұл: «Адамдардың оқшауланған топтарының бірқатар жағдайларын қоспағанда, ақылақ ешқашан адамзат тарихында діннен бөлінген емес».⁵⁵ Дәл сол себепті Бернард Уильямс: «Әлеуметтік ақылақ философтардың ойлап тапқаны емес»⁵⁶ деп өте орынды атап өткен. Дегенмен, бізде кеңінен қолданылатын және сөзсіз қабылданған құндылықтар болса да, бұл құндылықтардың барлығының құрметтелуін қалай қамтамасыз ету керек деген сұрақ туындайды. Осы құндылықтарға сәйкес өмір сүру барлық адамдардан белгілі бір дәрежеде жанқиярлықты талап етеді. Сенім адамды осы құндылықтарға сай өмір сүруге және жеке мүдделерін құрбан ету арқылы келетін оның барлық әлеуметтік, экономикалық және саяси міндеттемелерін орындауға ынталандыруға қалай көмектеседі? Сенім ұзақ мерзімге өз мүддесін беріп, оны шекті дүниеден, ақырет, мәңгілік өмірге созу арқылы жетуге тырысады.

Жеке өзіншіл мүдделер бұл дүниеде өзіншілдік пен басқалар алдындағы өз міндеттерін орындамаудың бастамасы ретінде қалай қызмет ете алады, бірақ оның келесі өмірдегі мүдделері бұл міндеттемелерді орындау ретінде ештеңе істей алмайды.

Бұл жеке тұлғаларды немесе топтарды өз міндеттемелерін адал орындауға итермелеу мүмкіндігіне ие, жоғары болмыстың алдындағы жауапкершілігімен және басқа дүниедегі марапаттаумен немесе жазалаумен қатар, жеке мүдденің ұзақ мерзімді болашағы, тіпті бұл олардың құқықтарына зиян келтірсе де, қысқа мерзімді мүдделер. Адамның осы дүниедегі салыстырмалы түрде қысқа мерзімді пайда үшін ұзақ мерзімді болашақта өзінің мәңгілік әл-ауқатын құрбан етуі өте қиынсыз болар еді. Жеке мүдденің бұл қыры ағартушылықтың атеистік дүниетанымына жатқызылғаннан кейін негізгі экономиканың назарынан тыс қалды. Сондықтан оның жеке адамды басқалардың игілігі үшін жанқиярлыққа итермелейтін тетігі жоқ.

Дегенмен, тіпті құндылықтар мен ынталандыру жүйенің болуы да адамдар олар туралы хабардар болмайынша, көп пайда әкелмеуі мүмкін. Демек, Ислам әрбір мұсылманды тек исламдық дүниетаным мен құндылықтарды ғана емес, сонымен бірге бар білім мен технология негізін де дұрыс оқытуды міндеттейді («Ақыл» тарауын қараңыз), бұл олардың тек жақсы мұсылман болуына және жұмысқа орналасу, олардың аяққа тұруына көмектесетін, сонымен қатар қоғамның дамуын жеделдетуге, табыс пен байлықты бөлудегі кедейлік пен теңсіздікті азайту, өзін-өзі жұмыспен қамту мүмкіндіктерін ашуға көмектеседі. Қаржы жүйесі де исламдық қаржы үлгілері негізінде қоғамды қаржыландырудың кең ауқымын қамтамасыз ете алатындай өзгерілсе, бұл одан әрі серпін берер еді⁵⁷.

Исламның мақсаты да – тақуалыққа, отбасы мен қоғамдық ынтымақты нығайтуға, адамдар арасындағы өзара қамқорлық пен ынтымақтастыққа ықпал ететін қолайлы орта жасау. Мұндай қолайлы жағдайлар мен құндылықтар болмаса, ынталандыру жүйесі бұлыңғыр бола бастайды. Жалпы намаздар, Рамазан оразасы, зекет және қажылық, ақылақтық ережелерді

3-ші сурет

ұстанушыларға көпшіліктің таңдануы мен құрметі, сондай-ақ оларды бұзғандарды менсінбеу (*амр би әл-маруф уә нахи ан әл-мункәр*) осының бір бөлігі болып табылады. Осындай ортаны құрудың исламдық бағдарламасының бір бөлігі болып табылады.

Мұндай қолайлы ортаның болуы адамдардың бойындағы қалаулы қасиеттерді нығайтуға және олардың ізгілік әлеуметтік мақсаттарды жүзеге асыруға қауіп төндіретін жаман әрекеттерін тыюға көмектеседі. Мысалы, қарапайым өмір салтын ынталандыру және ысырапшылдық пен көзге көрінетін тұтынуды азайту қорларға артық сұранысты азайтуға көмектеседі. Бұл қоғамдық келісімді сақтау үшін қажетті жалпы қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін көбірек қорларды босатып қана қоймайды, сонымен қатар жинақ пен салымды ұлғайтады, осылайша жұмыспен қамтуды және өсуді арттырады. Макроэкономикада мұндай құндылықтар мен орталарды талқылаудың болмауы олардың арасында алшақтық тудырды. Жеке адамдарға, отбасыларға және фирмаларға макроэкономиканың ізгілік мақсаттарына жету үшін қажет мінез-құлық, талғамдар мен артықшылықтардың түрлерін талқылаусыз, бұл мақсаттар ауада қолдаусыз ілулі тұр. Осылайша, макроэкономиканың ізгілік мақсаттары микроэкономикаға, бұл соңғысының байлықты барынша арттыру және қалауларды қанағаттандыру арқылы жеке басына және өзіне қызмет етуге шектен тыс мән беруінің нәтижесінде, қайшы келеді.

XVII-XVIII ғасырлардағы ағартушылық қозғалыс өзінің зайырлы және материалистік дүниетанымымен Батыс елдеріндегі діннің рөлін төмендетуге тырысты. Алайда, бұл тек ішінара сәтті болды, өйткені христиандық құндылықтар біртіндеп әлсіреп, әлсірегенше үстемдік етті. Бұл дамудың ащы жемісі бүкіл әлемде наразылықтар мен діни дүниетанымның қайта оралуына себеп болды.⁵⁸ Нобель сыйлығының лауреаты Швейцар: «Егер этикалық негіз жеткіліксіз болса, онда ең күшті кейіпкердің шығармашылық күш-жігері басқа бағытта жұмыс істеген кезде де өркениет күйреді»⁵⁹ деп дұрыс айтқан. Оның

сөзімен айтқанда, «адамдардың бейімділігін ақылақтық бақылау табиғатты бақылаудан әлдеқайда маңызды». ⁶⁰ Жақында Гарвард профессоры Бенджамин Фридман да өзінің соңғы кітабында ақылақтық және экономикалық өсу бір-бірін нығайта отырып, қатар жүретінін айтты. ⁶¹ Осы батыс жазушыларынан көп бұрын әл-Ғазали, әш-Шәтиби және басқа да бірқатар мұсылман ғалымдары адам игілігіне жетуде сенімге маңызды орын берген.

Бұл жерде, бұл көрініске сенімнің енуі адам бостандығын шектеуге әкелуі мүмкін деген сауал қоюға болады. Бірақ бұл сауалды қоюға міндетті емес. Адамдарда әлі талғау-таңдау бар. Олар өз сенімдерінің талаптарына жауап бере алады немесе олардан бас тарта алатын таңдауы бар. Бұл таңдау еркіндігі Құранның бірнеше аятында баса айтылады, олардың бірінде: «Ақиқат Раббыңнан келді. Кім қаласа оған иман келтірсін, кім қаласа бас тартсын» 18:29) Дегенмен, олар сенімнен бас тартса да, олар жаппай толық еркіндікке ие бола алмайды. Әрбір қоғамда мінез-құлық ережелері түріндегі еркіндікке шектеулер бар. Мысалы, жол қозғалысы кезіндегі қызыл бағдаршам да жеке бас бостандығын шектеуі болып табылады. Әйтсе де, оған ешкім қарсы емес, өйткені оның мақасидке септігін тигізетіні, оқыс оқиғалардың алдын ала ескертуге, адамдарға келеңсіз жағдайларға жол бермеуге, сол арқылы халықтың әл-ауқатын жақсартуға септігін тигізетіні белгілі.

Мемлекеттің рөлі

Тек сенім адамның игілігін жүзеге асыруға көмектесе алмайды. Аллаһ Тағалаға сену және оның алдында ақыретте есеп беру нәтижесінде адамзат қоғамдарында барлық жеке адамдар ақылақтық санаға ие болады деп болжау шындыққа жанаспайды. Оның үстіне, адам ақылақтық тұрғыдан саналы болса да, қорларды пайдаланудағы әлеуметтік басымдықтардан бейхабар болуы мүмкін. Бұл мемлекетті толықтырушы рөл атқаруға мін-

детті етеді. Сондықтан Пайғамбарымыз: «Аллаһ Тағала әміршіні Құран арқылы тыйғандарынан көбірек ұстайды».⁶² Құран құндылықтарды ғана бере алады, ол өз бетінше оларды жүзеге асыра алмайды. Мұны істеу – мемлекеттің міндеті. Әділдік пен халықтың әл-ауқатын қамтамасыз ету – мемлекеттің ақылақтық-құқықтық жауапкершілігі. Пайғамбарымыз: «Кімде-кім бір қауымға міндет жүктеліп, бірақ оны шын ықыласпен орындамаса, жәннаттың иісін де татпайды», – деген.⁶³ Бұл бірқатар үлгілі және қазіргі заманғы жазушылардың шығармаларында да көрініс тапты. Мысалы, имам Хасан әл-Банна үкіметтердің әлеуметтік-экономикалық реформалардың жүрегі екенін туралы: егер олар бұзылса, олар бәрін бүлдіруі мүмкін, ал егер олар түзетілсе, олар бәрін өзгерте алады деп айтқан.⁶⁴

Алайда мемлекет тоталитарлық немесе озбырлыққа айнамайтындай етіп тапсырманы орындауға тырысуы керек. Жеке бас бостандығын шектен тыс шектеу жеке адамдар мен топтардың бастамасы мен жаңашылдығына зиянын тигізеді. Ол үшін шұра (парламент), адал сот, еркін баспасөз, дұрыс жобаланған заңдар мен ережелерді қамтитын бірқатар мекемелер арқылы мемлекеттегі тежеу мен тепе-теңдік жүйесі болуы қажет. Бұл қажеттілік қоғамның ақылақтық негізін нығайтып, қолайлы жағдай туғызатын тиісті мүліктік ынталандырулармен және тежеушілермен күшейтіледі. Дегенмен, жеке тұлғаның дұрыс адамгершілік тәрбиесі мен білімі оларды ынталандырулары үшін өте қажет, олар өз еркімен жақсыны тілеп, жамандықтан аулақ болуы керек.

Адамдардың ислам құндылықтарын өз еркімен жүзеге асыруға деген ынтасы неғұрлым жоғары болса, соғұрлым әділ әлеуметтік-экономикалық тәртіпті жүзеге асыру үшін жағдай жасауға қатысатын әлеуметтік-экономикалық, сот және қаржылық мекемелер тиімдірек болады, осылайша, тәртіп ережелерін сақтауға және қалаған әлеуметтік мақсаттарды жүзеге асыруға мәжбүрлеудегі мемлекеттің рөлін азайтатын болады. Оның үстіне саяси жетекшілердің халық алдындағы жауапкершілігі және сөз бостандығы мен парламенттің, соттардың және бұқа-

ра ақпарат құралдарының әділетсіздік пен сыбайлас жемқорлықты әшкерелеп, жазалаудағы табыстары неғұрлым жоғары болса, Ислам мемлекеті өз міндеттемелерін соғұрлым тиімді орындай алады. Әлеуметтік мүдделерді қорғау үшін басқа қоғамдарда қабылданған бірқатар әдістемелерді, тіпті мұсылман елдерінде де, егер мұндай әдістер шынымен тиімді деп табылса, қабылдауға тұрарлық болуы мүмкін.

Ақылды (ақл, зиятты) байыту (4-ші сурет)

Ақыл (ақл, зият) адамның ерекше қасиеті болып табылады және жеке тұлғаның, сондай-ақ оның қоғамының білімі мен технологиялық негізін жетілдіру, адам дамуы мен әл-ауқатына ықпал ету үшін үнемі дамытуды қажет етеді. Әл-Газалидің айтуынша, «Ақыл – білімнің бастауы, бастау нүктесі және негізі. Ағаштан шыққан жеміс, күннен нұр, көзбен көру сияқты білім одан шығады. Олай болса, бұл дүниеде де, ақыретте де табыстың қайнар көзі болғаны үшін оған неге құрмет көрсетпеске?». ⁶⁵ Исламның даму көзқарасын жүзеге асырудағы иманның рөліне баса назар аудару міндетті түрде ақыл-ойды төмендетуді білдірмейді. Өйткені аян (وحی, уахи) мен ақыл жеке адамның жүрегі мен ақыл-ойы сияқты және екеуінің де адам өмірінде шешуші рөлі бар. Адамның оңтайлы әл-ауқатын жүзеге асыруды қаласа, бұл екеуінен де бас тартуға болмайды.

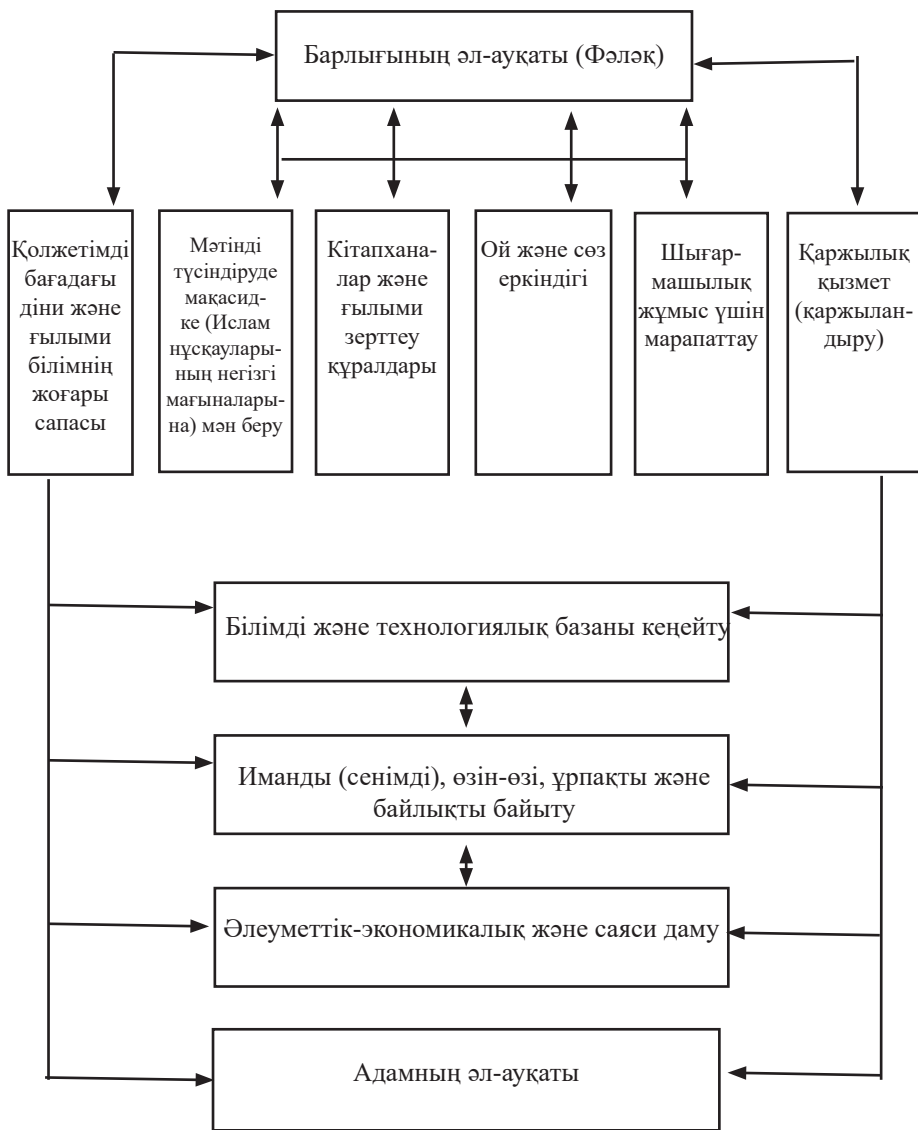
Ақылға дұрыс бағыт беретін иман. Иманның басшылығынсыз, ақыл адамдарды алдау мен қанаудың және жаппай қырып-жоятын қару жасаудың көбірек тәсілдеріне апаруы мүмкін. Дегенмен, ақыл адамзатқа қызмет ету үшін иманнан басшылықты талап етсе, иман да өзінің динамизмін сақтау, өзгермелі әлеуметтік-экономикалық және зияткерлік ортаға сәтті жауап беру, жылдамдықты тездететін технология түрін дамыту үшін ақылдың қызметін қажет етеді, ол қорлардың тапшылығына қарамастан дамытуға және мақасидті жүзеге асыруда шешуші рөл атқарады. Демек, жоғарыда айтылғандай,

ақыл мен аян (وحى, яғни уахи) әрі қажетті, әрі өзара тәуелді. Оларды үйлесімді пайдалану адамның жойылуына емес, шынайы әл-ауқатына ықпал ететін білім мен технология түрін дамытуға әкелуі мүмкін. Екеуінің біреуіне немқұрайлы қарау ақыр соңында құлдырауға әкелмейді. Құранның өзі ақыл мен байқауды қолдануды қатты қуаттайды. (Құран, 3:190- 91, 41:53)

Бұл екпін тарих бойы мұсылман ғалымдарының көпшілігінің еңбектерінде көрініс тапқан. Мысалы, Ибн Таймийя мұсылмандардың сенімінен, дұғаларынан және Құран, сүннет құндылықтарынан және үмметпен келіскен құндылықтарынан қорытындылары «ақылға қайшы келмейді, өйткені ақылға қайшы келетін нәрсенің бәрі ақылға қабылданбайды» деп нақты атап көрсетеді (батыл)». ⁶⁶ Кейінірек ол адамдардың Құран мен сүннет мәтіндерінің сөздерден тұратынын және бұл сөздерді дұрыс түсінбеу немесе дұрыс түсіндірмеу мүмкіндігін бағаламауы мүмкін екенін айтты. Демек, мәселе Құран мен Сүннетте емес, аудармашыларда болып тұр. ⁶⁷ 20-шы ғасырдың көрнекті және беделді дінтанушысы, Фейсал патшаның сыйлығының иегері Мұстафа әз-Зарқа да: «Исламның сенімдері мен ілімдерінде ақылмен (зиятпен) қайшылықта болатын еш нәрсе жоқ екенін ғұламалар да жақсы дәлелдеген». ⁶⁸ Бұл иман мен ақылдың бір-бірімен байланысты екенін және бір-бірін нығайтып, мақасидті жүзеге асыруға көмектесетіндей пайдалану керектігін көрсетеді. Ақылдың белсенді рөлінсіз ижтиһадты жүзеге асыру және Құран мен Сүннетті, сондай-ақ фикһтарды, олардың мақасидті жүзеге асыруға ықпалына қатысты үкімдердің барлық түсіндірмелерін оңтайлы түрде бағалау мүмкін емес. Мақасидпен келіспейтін және адамның әл-ауқатына нұқсан келтіруі мүмкін нәтижелерге әкелуі мүмкін кез келген түсіндіру немесе үкім мұқият тексеріліп, түзетілуі немесе жай ғана қабылданбауы керек. Бұған бірқатар көрнекті шарифат ғалымдары баса назар аударған. Имам Харамайн, Абу-ль-Маали әл-Джуәйни (өмір сүрген жылдары: (1028-1085 жж.)) былай деген: «Кімде-кім шарифаттың іс-әрекеттері мен әрекетсіздігінде мақасидтің рөлін түсінбесе, оның жүзеге асырылуынан

жеткілікті хабардар емес». ⁶⁹ Шейх Мұхаммед ат-Тахир ибн Ашур да былай деген: «Усул әл-фиқһ (исламдық құқық негіздері) мәселелерінің көпшілігі шарифат мақсаттары мен міндеттеріне қызмет ету үшін пайдалану туралы заң шығарушының сөздерінен шыққан үкімдердің қорытындыларымен шектеле бастады». ⁷⁰ Өкінішке орай, «Улм-әд-диниянің (діни ғылымдардың), соның ішінде усулул-фиқһтың көбісі бұрынғы дәуірлерде пайда болған шынайы рухты жоғалтты. Осы рухты жаңғырту – діни білімнің жаңғыруының ең маңызды парызы. ⁷² Мақасидке баса назар аудару, тек мәтіндердің түсіндірме әрпіне ғана емес, ислам ілімдерінің шынайы жарқырауын қалпына келтіруге ғана емес, сонымен қатар алауыздықтарды, бар қақтығыстарды, жанкештілікті, төзімсіздікті және сыртқы көрініске артық мән беруді азайтуға көмектесуі керек. Алайда, Исламның шапшаң тиімді қимылын қалпына келтіру және оған қазіргі өмірдің қиындықтарына қарсы тұру қабілетін беру үшін мұсылман елдерінде заманауи және діни ғылымдарды оқытуды біріктіретін, студенттерді мәтіндерді *мақасид* тұрғысынан ойлауға, талдауға және ұтымды түсіндіруге үйрететін білім беру жүйесін жасамайынша, ақылдың (зияттың) мен уахидың мұндай бір-бірің толықтыратын және үйлесімді рөлі мүмкін емес.

Адамзаттың өзгертуі мен әлеуметтік-экономикалық өрлеуіне осыншама мән беретін дүниетанымның білімге үлкен мән беруі заңдылық. Таңқаларлық емес, Құранның Пайғамбарға түсірген алғашқы аянында, яғни уахиінде: «Раббымыздың атымен оқы... Ол адамға білмегенін қаламмен үйретті». (Құран, 96:1-5) Тіпті Мұхаммед Пайғамбарымыз да (с.ғ.с.) әрбір мұсылман еркек пен әйелге білім алуды парыз етіп, ғұламаның ғибадат етушіден толық айдың нұрының артықшылығын барлық жұлдыздардан артықшылығына салыстыра теңеп, Ислам дүниетанымында білімге жоғары орын берген. ⁷² Тек дұрыс негіз болатын діни және ғылыми білімнің үйлесуі арқылы ғана адамдарға өз қоғамындағы құндылықтар туралы білім беруге, олардың ақылақтық тұрғыдан рұқсат етілген (халал) жолмен күн көруіне мүмкіндік беру үшін біліктілігін арттыруға, ғылым

4-ші сурет

мен техниканы дамытуға, мақасидті жүзеге асыруға толық қатысуға мүмкіндік береді. Құран мен сүннеттің білімге баса назар аударуына сәйкес фикһ әдебиеті де солай жасады. XX ғасырдың көрнекті фақиһ, яғни дін заңгер ғалымдарының бірі Әбу-Зәһра: «Адамды өз үмметіне зиян емес, пайда көзі болатындай етіп тәрбиелеу керек»⁷³ деген.

Алайда, мұсылман қоғамдарының ақылақтық, мүліктік және техникалық дамуын жеделдетуге қызмет ету үшін қажет болса, білім мен зерттеу жоғары сапалы болуы керек. Тиісті ғылыми-зерттеу және кітапханалық негізі қамтамасыз етілмесе, ойлау және сөз бостандығы болмаса, шығармашылық еңбек дұрыс марапатталмаса, тағайындаулар мен қызметте жоғарылаулар қоғамға сіңірген еңбегі мен қосқан үлесіне көбірек негізделсе, бұл мақсат асыл үміт болып қала береді. Қаржылық қорлардың жетіспеушілігі білім берудің жоғары деңгейіне жетуге кедергі келтіреді. Дегенмен, білім беру, ғылыми-зерттеу және технологиялық ілгерілік даму үшін маңызды деп есептелсе, сыбайлас жемқорлықты барынша азайту және мүмкіндігінше қорларды сығу керек. (4-ші сурет)

Ұрпақты байыту (насл) (5-ші сурет)

Ешбір өркениет, егер оның болашақ ұрпақтары алдыңғы ұрпаққа қарағанда рухани, табиғи және ақыл-ой деңгейі төмен болса және осы себепті олар алдында тұрған сынақтарға сәтті жауап бере алмаса, өмір сүре алмайды. Ендеше, болашақ ұрпақтың біліктілігін ұдайы жетілдіріп отыру қажет, бұл бірқатар ықпалдарға байланысты. Мұндай білім алудың бір түрі – балалардың қандай, не тәрбие ала алатындығы. Олардан лайықты мұсылмандарды жасау үшін Ислам діні ізбасарларынан сұрайтын барлық асыл қасиеттерді (*құлұқ хасан*) олардың бойына сіңіру қажет. Олар бала кезінен адалдыққа, имандылыққа, ар-ожданға, төзімділікке, ұқыптылыққа, еңбексүйгіштікке, үнемшілдікке, әдепті болуға, ата-анасын, ұстаздарын құрметте-

уге, басқалардың, әсіресе қамқорлығындағылардың, кедейлер мен әлеуметтік аз қамтылғандардың алдындағы барлық міндеттерін ықыласпен орындауға, сондай-ақ, басқалармен татулықпен бірге ізгілікке тәрбиелеуі керек.

Отбасы – балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің алғашқы мектебі және егер бұл мектеп олардың бойына мінездің жақсы қасиеттерін (*құлұқ хасан*) сіңіре алмаса Ислам өз ізбасарларынан күтетін болса, кейінірек бұл сәтсіздікті жеңу қиын болуы мүмкін. Алайда, егер ата-ананың мінез-құлқы Ислам ілімдерінің жарқырауын көрсетпесе, отбасы бұл үлкен жауапкершілікті қанағаттандыра алмайды. Бұл жағдайда олар өз балаларына үлгі бола алмайды және оларға жақсы және өнімді адам болуы үшін қажетті қамқорлық пен тәрбиені бере алмайды. Сонымен қатар, Құран қалағандай отбасында мейірім, сүйіспеншілік және тыныштық ахуалы болуы керек. (39:21) Мұндай ахуал ата-ана бір-бірінің алдындағы міндеттерін адал және татулықпен орындаса ғана басым болады. Балалар үшін ата-аналардың үнемі ұрысуынан жаман ештеңе жоқ. Мұндай келіспеушілік ақыр соңында балалардың ақылақтық, ділдік және психологиялық дамуына теріс әсер ететін ажырасуға әкелуі мүмкін.⁷⁴

Ислам ажырасуға рұқсат етсе де, Пайғамбарымыз: «Аллаһ Тағаланың рұқсат еткен нәрселерінің ішінде Аллаһ Тағаланың ең жек көретіні – талақ» дегенінің себебі де осы,⁷⁵ және «Үйленіңдер, бірақ ажыраспаңдар, өйткені талақ илаһи тағының діріліне әкеледі».⁷⁶

Сондықтан балалардың амандығы үшін алауыздық пен ажырасудан мүмкіндігінше аулақ болу керек, ал ол болмай қалса, оларды оның жағымсыз әсерінен құтқару үшін қолдан келгеннің бәрін жасау керек. Отбасының тұтастығы мен ұрпаққа дұрыс адамгершілік тәрбие беруден басқа, ұрпақтың өсіп-өнуіне қажетті екінші ықпал – олардың аяққа тұрып кетуіне және өмір сүруіне қажетті дағдыларды қалыптастыратын дұрыс білім беру. өз қоғамының ақылақтық, әлеуметтік-экономикалық, зияткерлік және технологиялық дамуына тиімді

үлес қосу. Ол үшін сапалы мектептер, колледждер мен жоғары оқу орындарының болуы өте қажет. Бұл бірнеше ғасырлық мақтауға тұрарлық әрекеттерден кейін соңғы бірнеше ғасырда мұсылмандар сәтсіздікке ұшыраған аймақ. Сондықтан, білімге лайықты басымдық берілмейінше және оған қажетті қорлар болмаса, мұсылман елдері дамуды жеделдете алмауы және алдында тұрған қиындықтарды сәтті жеңе алмауы мүмкін. Қабырғаларға батыл жазылған айқын хабар: «білім алу», «білім алу» және «білім алу». Алайда, егер ол тегін және, егер бұл мүмкін болмаса, қолжетімді бағамен қамтамасыз етілмесе, білім қалағандай таралмайды. Онсыз тек байлар ғана балаларына сапалы білім бере алады. Бұл табыс пен байлықтың басым теңсіздігін күшейтіп, өз кезегінде әлеуметтік шиеленіс пен тұрақсыздықты күшейтеді. Қорлардың жетіспеушілігі ақсақ сылтау болып табылады, өйткені дамудағы білім берудің шешуші маңыздылығы қорларды басқа салалардан бұруды қажет етсе де, оған барынша басымдық беруді талап етеді. тек байлар ғана өз балаларына сапалы білім бере алады. Бұл табыс пен байлықтың басым теңсіздігін күшейтіп, өз кезегінде әлеуметтік шиеленіс пен тұрақсыздықты күшейтеді. Қорлардың жетіспеушілігі ақсақ сылтау болып табылады, өйткені дамудағы білім берудің шешуші маңыздылығы қорларды басқа салалардан бұруды қажет етсе де, оған барынша басымдық беруді талап етеді. тек байлар ғана өз балаларына сапалы білім бере алады. Бұл табыс пен байлықтың басым теңсіздігін күшейтіп, өз кезегінде әлеуметтік шиеленіс пен тұрақсыздықты күшейтеді. Қорлардың жетіспеушілігі ақсақ сылтау болып табылады, өйткені дамудағы білім берудің шешуші маңыздылығы қорларды басқа салалардан бұруды қажет етсе де, оған барынша басымдық беруді талап етеді.

5-ші сурет

Ұрпақтың дамуы үшін қажетті тағы екі ықпал бар, оның бірі – олардың табиғи және психологиялық денсаулығының болуы және қоғамда өз рөлін тиімді атқара алуы үшін олардың барлық қажеттіліктерін, соның ішінде медициналық көмекті қанағаттандыру. Пайғамбарымыз: «Күшті мұсылман әлсізден де Алла тағалаға жақсырақ әрі сүйіктірек», – деген.⁷⁷ Егер балалар таза және салауатты ортамен қатар дұрыс тамақтанбаса, дұрыс медициналық көмек алмаса, тіпті олар ақылақтық тұрғыдан адал және жақсы білімді болса да, олар мықты, дені сау ересек болып өсе алмайды, сөйтіп өз қоғамының байлығына үлес қоса алмайды. Ұрпақтың дамуы үшін тағы бір ықпал қажет – қорқыныштан, жанжалдан және сенімсіздіктен, сондай-ақ қазіргі ұрпақтың тұтыну мақсатында қарыз алуынан туындаған қарызды өтеу ауыртпалығынан құтылу. Төзімділік пен бейбіт қатар

өмір сүру саясатын қабылдау арқылы қорқыныш, жанжал мен сенімсіздік азая алады. Сондай-ақ, адамдар арасында жақсы түсіністікті дамыту және барлық тітіркендіргіштерді жою үшін барабар қорларды бөлу қажет. Қарызға қызмет көрсету ауыртпалығын екі маңызды шара қабылдау арқылы азайтуға болады. Соның бірі – қазіргі ұрпақтың өмір сүру салтын өзгерту, мүмкін емес өмір сүруді шектеу. Бұл жеке саладың қарызын азайтып қана қоймайды, сонымен қатар жинақтарды көбейтуге және жастардың жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін кеңейтуге көмектеседі. Тағы бір маңызды шара – қарызға қызмет көрсету жүктемесінің артуына әкелетін тапшылықты азайту үшін мемлекеттік бюджетке тәртіпті күшейту. Бұл сондай-ақ іске асырудағы прогресті қамтамасыз ету үшін қажетті қорларды босатуға көмектесетін мақсид.

Байлықты дамыту және ұлғайту (6-шы сурет)

Байлықты әл-Ғазали де, әш-Шәтіби да соңында қояды. Бұл жасайдыемесміндетті түрде оның ең маңыздысы екенін білдіреді. Бұл басқа төрт негізгі сияқты маңызды мақсид, өйткені онсыз қалған төртеуі жалпы әл-ауқатты қамтамасыз ету үшін қажетті күшке ие бола алмауы мүмкін. Таңқаларлық емес, сопылық, немесе тақуалық мен өзін-өзі жоққа шығару Құранмен де, сүннетпен де құпталмаған.

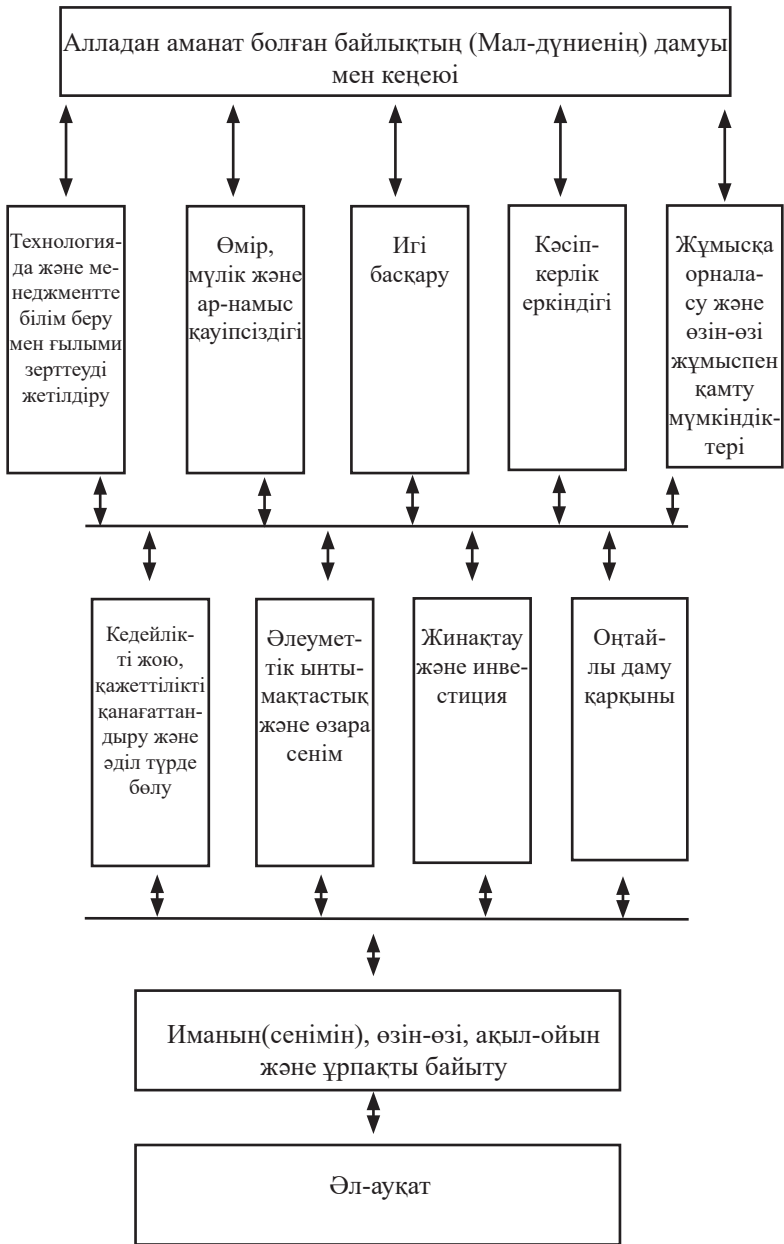
Құран былай дейді: «Олар ойлап тапқан сопылықты да оларға парыз еткен жоқпыз...» (57:27) Пайғамбарымыздың «Аллаһ Тағаладан қорыққанға (яғни, жамандықтан тыйылса) байлықта күнә жоқ» дегені осыдан болса керек⁷⁸ және «Кімде-кім мал-мүлкін қорғау кезінде өлтірілсе, ол шәһид болады».⁷⁹ Сондықтан, байлықты (малды) көрнекті заңгер әрі Құран тәпсіршісі Фахруддин әр-Рази адамның өзін-өзі тануынан кейін бірден бес мақсид жүйесіне жатқызғаны осы себептен де болар.⁸⁰

Дегенмен, байлық Құдайдың сенімі және мұқтаждық ретінде өсіп, кедейлікті жою және барлығының қажеттіліктерін қанағат-

тандыру, өмірді мүмкіндігінше ыңғайлы ету және табыс пен байлықтың әділ бөлінуіне ықпал ету үшін адал және саналы түрде пайдаланылуы керек. Оны алу да, пайдалану да, ең алдымен, мақасидті жүзеге асыруға бағытталуы керек. Міне, сенім өзінің құндылықтары мен ынталандыру жүйесі арқылы шешуші рөл атқарады. Сенім беретін құндылықтар болмаса, байлық өз алдына мақсатқа айналады. Бұл адалдықты ынталандырады және теңсіздіктерді, теңгерімсіздіктерді және тым артық молдықты көрсетеді, бұл сайып келгенде қазіргі және болашақ ұрпақ мүшелерінің әл-ауқатының төмендеуіне әкелуі мүмкін. Осы себепті Мұхаммед Пайғамбар (с.ғ.с.): «Динар, дирхам және барқыттың құлы бақытсыз»⁸¹ деген.

Демек, иман да, байлық та адам баласының аман-есендігі үшін аса қажет. Бұл екеуінің ешқайсысынан бас тартуға болмайды. Байлық адамның Құдайға, өзіне және басқа адамдарға және қоршаған ортаға қатысты міндеттерін қамтамасыз ету үшін қажетті қорларды қамтамасыз етсе, иман байлықты табу мен жұмсауға тәртіп пен мағына әкеліп, сол арқылы олардың мақсатына тиімдірек қызмет етуге мүмкіндік береді.⁸²

Байлықтың өсуі исламның ең маңызды мақсатына – табыс пен мүліктегі теңсіздікті барынша азайтуға қол жеткізу үшін де қажет. Ол үшін бірінші орынға қайта бөлу әдістеріне зекет, садақа және уақапқа тәуелділікті қою қателік болар еді. Олардың бәрі таптырмас болса да, экономиканы дамыту арқылы ұлттық қаусырманы толықтыру қажет. Салық мөлшерлемелерін тым жоғары көтеру арқылы ауқаттыларға тым көп салмақ салу Құранның қабыл болуы үшін шынайы болуы керек дегенге қайшы келеді. (47:37)⁸³ Кроссленд социалистік тәжірибені ескере отырып, дұрыс атап көрсетті: «Кез келген елеулі өзгерістер бұқара халықтың жартысынан көбінің нақты табыстарының салыстырмалы ғана емес, мүлде төмендеуін де қамтиды ... Және бұл олардың көңілін қалдыруы да мүмкін».⁸⁴ Мұсылман елдерінде бұл тәжірибе, әдетте, бөлу әдістеріне шектен тыс сүйенетін болса да, ақылақтық өзгерістер орын алған кезде де ерекшеленбейді. Осылайша, мұсылмандар кедейлік пен теңсіздікті азай-

6-шы сурет

тудағы экономикалық дамудың рөлін елеусіз қалдыра алмайды. Бұл білім, технологиялық ілгерілік, тынымсыз және адал еңбек, ұқыптылық, тиімділік, зерттеушілік, реттілік, ұжымдық жұмыс, үнемшілдік және оларға ислам баса назар аударған, бірақ қазіргі уақытта басқа да бірқатар жеке және әлеуметтік сипаттамалар пайдасына мәдени түрлендіру арқылы адам қорларын нығайтуды талап етеді. Мұсылман қоғамдарында салыстырмалы түрде әлсіз, тіпті мектептер мен медреселердің оқу бағдарламаларында, мешіттерді әдептілікке тәрбиелеуде қажетті екпін де жасамайды. Адам қорларын арттырумен қатар, жедел дамуды қамтамасыз ету үшін ақша-несие, қаржы және саудалық саясаттарды исламдық тағылымдарға қарай қайта бағдарлау қажет. Шарифатқа қайшы келмейтін пішінде жоғары өсу қарқынына қол жеткізген басқа елдерде бұл тәжірибенің пайдалылығына күмән болмауы керек. Даму процесіне көбірек заңдылық беру үшін, сондай-ақ кедейлердің жұмыспен қамтылуын және өз-өзіне сенімділігін арттыру мақсатында шағын кәсіпорындардың дамуына ықпал ету қажет. Бұл кәсіптік оқыту мен кішігірім қаржыландыруды ілгерілетусіз, сондай-ақ ауылдық елді мекендер мен қалалық қараңғы түкпірлерінде маңызды инфрақұрылымды қамтамасыз етпейінше мүмкін емес. Тәжірибе көрсеткендей, пайыздық кішігірім қаржыландыру кедейлердің негізгі ұйытқысының өмір сүру жағдайларын қалағандай айтарлықтай жақсартуға әкелмеді. Бұған тиімді пайыздық мөлшерлемелердің 30-40% деңгейінде болуы себеп болды. Бұл қарыз алушылар үшін күрделі қиындықтар туғызды және оларды шексіз қарыз қаталымына түсірді.⁸⁵

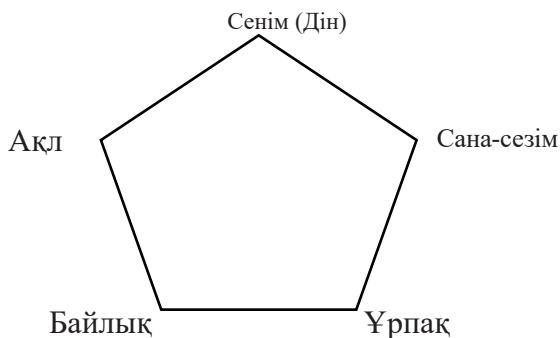
Ақшалай қаражатқа ие болу— байлық жасаудың маңызды негіздерінің бірі, ал кедейлер ақшалай қаражатқа қол жеткізе алмаса, қажетті дағдылармен де кедейліктен шыға алмайды. Сондықтан өте кедей топтарға адамгершілікті негізде пайызсыз кішігірім қаржы беру өте маңызды. Бұл кішігірім қаржыландыруды зекет және уақап мекемелерімен біріктіруді талап етеді.⁸⁶ Мүмкіндігі бар адамдар үшін пайда мен шығынды бөлісуге және сату және жалға беру үлгілеріне негізделген исламдық қаржыландыру әдістерін кеңінен насихаттау қажет.

ҚОРЫТЫНДЫ

Олай болса, Ислам дінінің тек байлыққа ғана емес, адам игілігінің барлық құрамдас бөліктеріне, оның ішінде адамның жан-дүниесіне, иманына, ақыл-ойына, ұрпақтары мен байлығына олардың салдарымен бірге мән бергенін байқауға болады. Олардың барлығы өзара байланысты және бір-біріне тірек рөлін атқарады. Осы құрамдас бөліктердің барлығын байытуды қамтамасыз етудегі ілгерілеушілікпен исламның бес бұрышты жұлдызы адамдардың шынайы әл-ауқатын жүзеге асыруға көмектесе отырып, толық жарқырауы мүмкін. (7-ші сурет) Сонда ғана мұсылман әлемі Құран Кәрімде Пайғамбар туралы: «Сізді әлемдерге рақым етіп жібердік» (Құран, 21:107) деген сөздерінің көрінісі бола алады.

Экономикалық дамуға ғана назар аудару, исламдық көзқарасты жүзеге асырудың басқа да қажетті шарттарын елемеу мұсылман әлеміне қысқа мерзімді кезеңде салыстырмалы түрде жоғары өсу қарқынына ие болуы мүмкін. Дегенмен, теңсіздіктің күшеюіне, отбасының бұзылуына, жасөспірімдер арасындағы қылмыстылыққа және әлеуметтік толқуларға байланысты оны ұзақ мерзімді кезеңде ұстап тұру қиын болуы мүмкін. Бұл құлдырау бірте-бірте саясаттың, қоғам мен экономиканың барлық салаларына Ибн Халдун өзінің «Мұқаддима»⁸⁷ еңбегінде атап көрсеткен айналмалы себеп-салдарлық байланыс арқылы берілуі мүмкін және, сайып келгенде, ғасырлар бойы құлдырау нәтижесінде мұсылман өркениетінің жеткен ең төменгі сатысынан одан әрі құлдырауына әкеліп соқтыруы мүмкін.

7-ші сурет: Мақасид әш-шаригат аясындағы адамның әл-ауқаты.

ЕСКЕРТПЕЛЕР

1. Бұл сөздер Құран Кәрімде «Рахматун ли әл-Әләмин» деп аталады. «Әләмин» сөзін әртүрлі мағынада түсінуге болады. Оның түсіндіруі өзгереді және кең мағынада барлық жасалғандарды қоса алғанда Құдай бұл Әлемде, бірақ тар бірде, яғни Жер планетасындағы барлық нәрсені білдіреді: барлық адамдар, жануарлар, құстар, жәндіктер және тұтастай алғанда табиғи орта (қараңыз: әл-Куртуби, 1952, 1-ші том, 138 б., Құранның бірінші сүресінің бірінші аятының түсіндірмесі). Мен «адамзат» сөзін қолданып, қоршаған ортаны қорғаусыз адамзаттың әл-ауқаты мүмкін еместігін алға тарттым.
2. Бұл – Ислам жолдауының әмбебаптығының маңызды қыры. Құран бойынша Мұхаммед Пайғамбар (с.ғ.с.) белгілі бір топқа емес, барлық адамдарға жіберілген. (7:158 және 34:28)
3. Құранда: «...әрбір халықта жетекші ұстаз бар» (13:7) және «Саған тек сенен бұрынғы елшілерге айтылған сөздер ғана айтылады». (41:43) Бұл аят тек діни дүниетаным негіздеріне сілтеме жасайды. Кеңістік пен уақыт өзгеретін жағдайларға сәйкес оның бірнеше бөлшектерінде өзгерістер бар.
4. Hausman and McPherson, 1993, 693-ші бет.
5. Easterlin, 2001, 472 б. Сонымен қатар қараңыз: Easterlin, 1974 және 1995; Oswald, 1997; Blanchflower & Oswald, 2000; Diener және Oishi, 2000 және Kerry 1999.
6. Оларға мыналар жатады, бірақ олармен шектелмейді: құнарлы тамақ, таза су, сәйкес киім, тиісті санитарлық және негізгі байланыс-қатынас желісі бар жайлы тұрғын үй, уақтылы медициналық көмек, көлік, білім, таза және салауатты қоршаған орта.
7. *Мақасид әш-Шаригатының* ең маңызды өкілдерінің кейбірін келтірейік: әл-Матуриди (333/945), әш-Шаши (365/975), әш-Бакиллани (403/1012), әл-Джуәйни (478/1085), әл-Ғазали (505/1111), Фахар әд-Дин Әр-Рәзи (606/1209), әл-Амиди (631/1234), Иззуддин ибн Абуссалам (660/1252), Ибн Таймийя (728/1327), әш-Шатиби (790/1388 ж.ж.) және Ибн Ашур (1393/1973). Бұл туралы қазіргі талқылаулар үшін қараңыз. Масуд (1977); әр-Райсуни 1992; Ибн әл-Қожа 2004, 2-ші том, 79 б..278; Ниязи, 1994, 189-268 б.; әл-Хадими, 2005 және Ауда 2006.
8. Мұнымен барлық заңгерлер келіседі. Мысалы, қараңыз: Иззуддин ибн Абуссалам, мәліметтер жоқ, 1-ші том, 3-8-ші беттер; Ибн Ашур, 2001, 274-ші және 299-шы беттер және Надуи, 2000, 1-ші том, 480 б.
9. Бұл зерттеуде келтірілген барлық қайтыс болған күндер алдымен хижриде, содан кейін григориан күнтізбесінде айтылған.
10. Әл-Ғазали, «әл-Мұстафа», 1937, 1-ші том, 139-40 б., сонымен қатар

әш-Шәтәби, мәліметтер жоқ, 1-ші том, 38 бет және 3-ші том, 46-7 беттер.

11. Иззуддин ибн Абуссалам: «Мақсаттар (уәсаил) бір ләззат аладыерлікмәртебе ретінде мақасид», мәліметтер жоқ, 1-ші том, 46 б.; Сонымен қатар әш-Шәтәбиді қараңыз: «Онсыз міндет орындалмайтын нәрсе де парыз», мәліметтер жоқ, 2-ші том, 394-ші бет; Мұстафа әз-Зарқа, 1967, 784-ші бет және Надуи, 2000, I том, 480-ші бет.

12. Иқбал, 1954, 150-ші бет

13. Қараңыз: әр-Райсуни, 1992, 42-ші бет.

14. Әш-Шәтәби 1-ші томның 38-ші бетінде Ғазали сияқты тізбекті берсе, 3-ші томның 46-7-ші беттерінде сәл басқаша ретті келтіреді: әд-Дин, ән-Нәфс, ән-Насл, әл-Мал және әл-Ақл. Бұл оның әл-Ғазали тізбегін міндетті деп санамайтынын білдіреді. Талқылау мақсатына қарай тәртіп өзгеруі мүмкін. Сонымен қатар, әр-Райсуни, 1992, 41-55-ші беттер, әсіресе 48-ші бетті қараңыз.

15. Әр-Рәзи, 1997, 5-ші том, 160-шы бет. Оның реті: ән-Нәфс, әл-Мал, ән-Насаб, әд-Дин және әл-Ақл. «Ән-Насл» орнына «ән-Насаб» дегенді қойды, яғни текті немесе шежірені білдіреді. Ғазали де, әш-Шәтәби де қолданатын «Ән-Насл» – бүкіл болашақ ұрпақты білдіреді. Демек, бұл «ән-Насабқа» қарағанда кеңірек мағынаға ие және сондықтан онымен салыстырғанда оңтайлы болып көрінеді. Қараңыз: әл-Қуртуби (463/1070), 1952, 14-ші том, 24-31-ші беттер. Сонымен қатар қараңыз: Ибн Ашур, 2001, 261-266-шы беттер.

16. Әл-Қуртубиді қараңыз (463/1070 ж.), 1952 ж., 14-ші том, 24-31-ші беттер. Сонымен қатар Ибн Ашур, 2001, 261-266-шы беттерді қараңыз.

17. ДеДетерминизм мен жауапкершілік мәселелерін бірнеше авторлар Сидни Гуктың ДеДетерминизм басылымында талқылаған қазіргі ғылым дәуірінде» (1958), бұл қазіргі философтардың шығармаларының таңдауы; және Сидни Моргенбессер және Джеймс Уолш өңдеген «Еркін ерік» (1962) кітабында классикалық және қазіргі заманғы авторлардың мұқият таңдалған дискурстарын біріктіреді және негізінен студенттерге арналған. Сонымен қатар қараңыз: А.Дж.Алден «Іс-әрекет еркіндігі» (1961), бұл дамуды ұсынадықай кезде де ерікті даулардың ортасында болған кең ауқымды ұғымдарды терең талдау. Автор адамның ерік бостандығы бар екенін дәлелдеуге тырыспаса да, ол кейбір кең таралған дедәлме-дәл білдіретін сөзистік теориялардың негіздерін сынайды. Сонымен қатар Чапра, 1992, 202-206-шы беттерді қараңыз.

18. Сонымен қатар Чапра, 1992, 202-206-шы беттерді қараңыз.

19. Жан-Поль Сартр, «Болмыс және дөнене», аудармашы Хазел Барнс (1957), сонымен қатар Стивенсонды (1974), 78-90-шы беттерді және Энтони Мансерді қараңыз. «Сартр: философиялық зерттеу» (1966).

20. Сартр (1957), 439 және 615 беттер
21. Сол жерде, 38-ші бет.
22. Тәжірибеге негізделген зерттеулер діни адалдық пен белсенділіктің жоғары деңгейі психикалық, яғни жанның денсаулығымен, аз күйзеліспен және өмірге қанағаттанумен байланысты екенін көрсетті (Элисон, 1991 және 1993, Иннаконе 1998).
23. Бұл аяттың мәнәсінін әл-Қуртуби (қ.ж. 671/1272) және Ибн Касир (744/1375) сияқты тәпсіршілер дұрыс атап көрсеткендей, күпірлік (куфр) және оған серік қосу (ширк) арқылы Аллаһ Тағалаға әділетсіздік жасауды меңзейді. Дегенмен, Құран мен сүннеттің әркімге және әр нәрсеге қатысты әділеттілікке баса назар аударылғанын ескерсек, бұл аяттың мағынасын барлық адамдарға және Алланың басқа жаратылыстарына оңай таратуға болады. Мұны Фахар ад-Дин әр-Рәзи «Әт-Тафсир әл-Кибир» кітабының 7-ші томының 60-шы бетіндегі бұл аятты тәпсірінде, яғни түсіндіруінде жеткізген рационалистік ғалымдар, мутазила, яғни оқшауланған дінтанушылар) жасаған.
24. «Қиямет күніндегі мүлдем қараңғылық» Сахик Муслим, 4-ші том, 1996:56-шы бет; Китаб әл-Бирр уа әс-Силах уа әл-Адаб, Баб Тахрим әз-Зулм Жәбир ибн Абдулладан. Бұл хадисте зұлмат сөзін Пайғамбар (с.ғ.с.) қолданған. Зұлмат – зұлымның немесе қараңғылықтың көпше түрі және ақырында «толық» немесе «мүлдем» қараңғылыққа апаратын қараңғылықтың бірнеше қабатын білдіреді, бұл Құран 24:40 аятынан да көрінеді.
25. Чапра, 1985, 27-8-ші беттерді қараңыз.
26. Әл-Мәуарди «Адаб» (1955, 125-бет): «Үшінші қағидаға келсек, ол өзара сүйіспеншілік пен ынтықтыққа, қағидаларды сақтауға, елді дамытуға, байлықты арттыруға және егемендік қауіпсіздігіне баулиды», сонымен қатар: «Тыныштық пен адамның ар-ожданын әділетсіздіктен аса тез бұзатын ештеңе жоқ».
27. Ибн Таймия, Маджму Фатауа, 8-ші том, 166-шы бет: «Бәріне және әркімге әділеттілік парыз, ал әділетсіздік бәріне және әркімге харам. Адам мұсылман болсын, мұсылман емес болсын, тіпті шыншыл емес болсын, әділетсіздікке мүлдем жол берілмеу керек». Сонымен қатар оның «Мин-хадж әс-Сунна» шығармасындағы 5-ші томын, 127-ші бетін қараңыз, 1986.
28. «Алла әділ мемлекетті имансыз болса да қолдайды, бірақ әділетсіз мемлекетті иман келтірсе де қорғамайды» - Имам Ибн Таймийя, «әл-Хисба фи әл-Ислам», 1967, 94-ші бет.
29. Ибн Халдун. , «Мукаддима», 287-ші бет, өйткені «әділетсіздік дамуды бұзады».
30. Бұл құндылықтардың барлығы Құран немесе сүннет арқылы ерекше

атап өтілген және исламдық дүниетанымның құрамдас бөлігін құрайды. Оларды бұзған адам мұсылман болып есептелмейді.

31. Ибн Касир, 1981-ж. Құран Кәрімнің 49-шы сүресінің 13-ші аятының тәпсірінде: «Сендердің өмірлерің, мал-мүліктерің және абыройларың осы айда және осы қаладағы бүгінгі күнің (қажылық) сияқты қасиетті», - деген. ан әл-Хужурат, 3-ші том, 365-ші бет.

32. «Адамдарды аналары азат боп дүниеге әкелген кезде, қашаннан бері құл етесің? Әли әт-Тантауи және Наджи әт-Тантауи «Әкбару Умар», 1959, 268-ші бет.

33. Құран Кәрімде: «Әр үмметке бір елші жібердік...» (16:36) және: «Сенен бұрын да елшілер жібердік. Олардың ішінде кейбірін саған айттық, кейбірін айтпадық...» (40:78 және 4:164). Пайғамбар (с.ғ.с.) Әбу Дхардан жеткен хадисі бойынша, Алла Тағала бұл әлемге әртүрлі жамағаттарда 124 000 елші жіберген (Ибн Кәсирдің тәпсіріндегі 4:164 аяттың түсіндірмесін қараңыз). Раббымыздың барлық елшілерін мойындайтын бірден-бір дін Ислам екені даусыз.

34. Норс, 1990, 93-94-ші беттерді қараңыз.

35. Автордың жаңа кітабын қараңыз: Мұсылман өркениеті: құлдырау себептері және қайта құру қажеттілігі. (2008)

36. Әш-Шүюти ден (911/1505 ж.ж.) және оның әл-Джәми әс-Сағирдан Әнас ибн Мәликтен Әбу Нуямнан ән-Нилаяның басшылығымен Қаданың хабарына негізделген үзіндісі, 89-шы бет.

37. Мысалы, Ибн Хазм, 6-шы том, 156:752-ні қараңыз.

38. «Аллаһ адамға қоғамның қажеттіліктерін қамтамасыз ету міндетін жүктейді», - деп жазады әш-Шатиби, 2-ші том, 177-ші бет.

39. Бұл дәлме-дәл білдіретін сөздердің фикһ тұрғысынан анықтамасын қараңыз: «Әш-Шатиби әл-Муафакат», 2-ші том, 8-12-ші беттерді және Анас Зарқа, Ислам экономикасы, адам әл-ауқатына көзқарас, Куршид Ахмад, Ислам экономикасы бойынша зерттеулердің редакциясы». Ислам экономикасын зерттеудің халықаралық орталығы, 1980, 13-15-ші беттерді, сонымен қатар Имам Хасан әл-Банна Маймуа Расаил (1989), 268-ші бетті және Хадис әт-Туласа (1985), 410-ші бетті және Саид Абу әл-Ала Маудуди, Ислам Авр Жадид Мааши Назарият (1959), 136-140-шы беттерді қараңыз.

40. Ысырап пен нысапсыздыққа қарсы Құран Кәрім (7:31, 17:26-7, 25:67, 6:141 және 28:77) аяттарын қараңыз. Мұхаммед Пайғамбарымызда (с.ғ.с.) ысырапшылдыққа қарсы өмірдегі қарапайымдылық пен кішіпейілділікті қорғауда. Ол қорларды ысырап ету тек таршылықта ғана емес, молшылық жылдары да тыйым салынғанын атап көрсетті. (Табризи, Мишкат, 1966, 1-ші том, 133-ші бет: 247) Сонымен қатар ол: «Ешкім басқаларды ренжіт-

пеуі және тәкаппарлық танытпау үшін сендерді кішіпейілділікке үйрету үшін маған уахи берді» (Сунна Әбу Дауд, 1952, 2-ші том, Ияд Ибн Химардан 572-ші бет) және бұл: «Алла тәкаппарлықты көрсететін киім кигендерге қарамайды» (Сахик әл-Бұхари, 7-ші том, 182 б. және Сахик Муслим, 1955, 3-ші том, 1651:42). Сонымен қатар ол: «Кімде-кім мүмкіндігі бола тұра қарапайымдылықтан қымбат киім киюден тыйылса, қиямет күні ондай адамды бүкіл адамзаттың алдында Алла Тағала өзіне шақырады және оған кез келген киім, яғни мүміннің өзі қалаған талғампаз киімін киюге мүмкіндік береді» (Джәми әт-Тирмидхи түсініктемелерімен, Тухфа әл-Ахуадхи, 3-ші том, Муаз ибн Әнас әл-Джуханиден 312-13-ші беттер), сонымен қатар: «Жеңдер, ішіндер, зекет беріңдер, оғаштықсыз және атаққұмарлықсыз киініңдер» (Суюти, әл-Джәми әс-Сағир, 2-ші том, 96 б. Ибн Омардан, Муснад Ахмад, ән-Насаи, Ибн Маджах және әл-Хаким және оның мұстадрактарының (мұстадрак (арабша كُردتسم, яғни сөзбе-сөз «қосымша») – хадис жинақтарының бір түрі). Әш-Шайбаниден «Китаб әл-Қасб» кітабын қараңыз Ибн Маджах және әл-Хаким және оның мұстадрактары (мұстадрак (арабша كُردتسم, яғни сөзбе-сөз «қосымша») – хадис жинақтарының бір түрі) Осыған сәйкес Құран мен сүннеттің салмағы олардың ізбасарлары үшін қарапайым өмір салты жағында, ал фақиһ ғалымдар дүниедегі беделге ие болу үшін атаққұмарлық және бір-бірімен бәсекелесу харам (тыйым салынған) деген қорытындыға келген. «Әш-Шайбаниден «Китаб әл-Қасб» әс-Сарахсидегі «Китаб әл-Мабсут», 30-шы том, 266-8-ші беттерді қараңыз.

41. Пайғамбар (с.ғ.с.): «Адамдардан ештеңе сұрамаңдар» (Сунна Әбу Дауд, 1952, 1-ші том, Әбу Ибн Мәликтен 382-ші бет) деп, қайыр сұрауды ұнатпайды және: «Жоғарыда тұрған қол төменнен келген қолдан жақсырақ» деген (әл-Бұхари, 2-ші том, Абдулла Ибн Омардан 133-ші бет). Сонымен қатар Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) зекет беруді өте қажетсіздерге, сонымен қатар сау және жұмысқа қабілетті адамдарға таратуды заңсыз деп жариялады (Сунна Әбу Дауд, 1952, 1-ші том, 379-шы бет, ән-Насаи, 1964, 5-ші том, 74-ші бет және Ибн Маджах, 1952, 1-ші том, 589:1839-шы бет). Күнкөрістің орнын мақтан етіп: «Өркім отбасына қызмет ету үшін, қайыршылықтан тыйылмай, адал дүниеге талпынса, көршісіне жақсылық жасаса, қиямет күні жүзі толық айдай нұрлы болып Алла Тағалаға жолығады». (Табризи «Мишкат, 1381 хижра, Шуаб әл-Иман Байхакидің басшылығымен Әбу Харайрадан 2-ші том, 658:5207 беттер)

42. Құран мұсылмандарға намаз оқығаннан кейін әлемге шығып, Алла Тағаланың рақымын сұрауға нұсқайды (62:10). Пайғамбар (с.ғ.с.) былай деді: «Заңды нәпақа табу әрбір мұсылманға парыз (әш-Шүюти «әл-Джәми әс-Сағир» Әнәс ибн Малик, 54-ші бетті қараңыз). Бұл көзқарасты кейінірек ол былай деп түсіндіреді: «Адам өзінің күш-жігерімен тапқан табысынан жақсырақ табыс алмайды» (Сунна Ибн Маджах, 1952, Микдам Ибн Мадикарибтен 2-ші том, 723:2138-ші беттер). Пайғамбардың (с.ғ.с.) айтуынша, Алла Тағалаға иман келтіру мұсылманның күш салудан тыйылуын білдір-

мейді. Ол ең жақсы нәтиже үшін Құдайға сенім артып, қолынан келгеннің бәрін жасауы керек. Бұл түйесін байылаудан босатып тастап кеткен «түйемді Құдай сақтасын!» деп наразылығын білдірген адамды меңзейді. Пайғамбар (с.ғ.с.) оны алдымен түйесін байлауға, содан кейін Аллаһ Тағалаға үміттенуге шақырды («Китаб әл-Қасб» Мұхаммед Ибн Хасан әш-Шайбани әс-Сараксиден «Китаб әл-Мабсут», 30-шы том, 249-шы бетті қараңыз). Халифа Омар күнкөріс табудың исламдық үкімдерін ерекше атап өтті. Омар: «Сендердің ешқайсыларың нан табудан тыйылмасын және: «Уа, Алла, маған қамқор бол!» Күміс пен алтын аспаннан түспейді. Керісінше, Алла адамдарды бір-бірінен қолдау алуға шақырады». (Әли әт-Тантауи және Наджи әт-Тантауи «Ақбару Умар», 268-ші бет)

43. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.): «Аллаһ Тағала кәсіптік өнері бар мұсылманды жақсы көреді», - деген. Әл-Мундхури әл-Кабир әт-Табарани мен әл-Байһақидің жетекшілігімен Ибн Омардан риуаят еткен, 2-ші том, 524-ші бет; 10.

44. Заңды сілтемелердің толық тізімі тым ұзақ болар еді, бірақ оқырманға әс-Саракшидегі әш-Шайбанидің «Китаб әл-Қасб» кітабын, «Китаб әл-Мақсут», 30-шы томның, 344-87 беттерін, әсіресе 240, 250 және 256-шы беттерін; Әбу Хамид әл-Ғазали, Ихья Ұлюм әл-Дин, 2-ші томның 60-4-ші беттерін, әш-Шатиби әл-Муафакат, 2-ші томның, 176-7-ші беттерін және әл-Аббади, 1974-75, 2-ші томның 22-5-ші беттерін қарауға болады.

45. Құран Кәрімде «зәуж» және «сахиба» сөздері әйелге қатысты қолданылған, яғни оның жұмысшы немесе бағынушы емес, серіктес және дос немесе серік екенін білдіреді. Осыны ескере отырып, фикһ әдебиеті некеге тараптардың теңдігіне негізделген серіктестік келісімі ретінде анықтама береді. Бұл бір-бірімен ынтымақтастық арқылы өзара қажеттіліктерді қанағаттандыру мақсатында салтанатты түрде атап өтіледі. Ол былай дейді: «Неке шарты – екі адамды [бірлескен қатысу және серіктестік мақсатында] жақындастыратын және бастапқы түпдерегінде илаһи негізінде құрылған келісім». Әс-Саракси (483/1090), мәліметтер жоқ, әл-Мабсут, 5-ші томның 109-шы бетін қараңыз және әл-Карафи былай деп қосты: «Ерлі-зайыптылар бір-бірінің мүдделері үшін бірге жұмыс істейтін серіктестер». Әл-Карафи (684/1284), 1994, әд-Дәхира, 153-ші том, 34-ші бет. Бұл фикһ сілтемелерін маған әріптесім, доктор Сами әс-Сууай көрсеткен.

46. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.): «Сендердің ең жақсыларың – мінездері лайықтырақ болғандарың», – деген. Әл-Бұхари, 8-ші том, 15-ші бет.

47. Тәжірибеге негізделген зерттеулер көрсеткендей, дінге берілгендік ажырасудың азаюына және некедегі тұрақтылықтың жоғарылауына әкеледі. (Innassone, 1998 жыл; Lehrer and Cheswick, 1993; және Gruber, 2005)

48. Ахмад Әбу Дауд пен әт-Тирмидхи жетекшілігімен әш-Шүютиден «Айш» және оның «әл-Джәми әс-Сағир» кітабынан үзінді, 1-ші том, 102-ші бет.

49. Хадистің нақты сөздері келесі: «Мен екі әлсіз адамдардың: жетімдер мен

әйелдердің құқықтарын таптауға тыйым саламын» деп Әбу Нурәй әл-Хаким және оның мұстадрактарынан риуаят еткен, 1-ші том, 63-ші бет. Бұл хадис мұсылмандық өлшемшарттар бойынша сахих (тентүпнұсқалық) болып табылады.

50. Әбу Дәуіт пен әл-Хакимнің басшылығымен әл-Мундхуриге Ибн Аббас жеткізген, 3-ші том, 68:29 беттер.

51. Әбу Дәуіт пен әл-Хакимнің басшылығымен әл-Мундхуриге Ибн Аббас жеткізген, 3-том, 68:29 бет.

52. Омар әл-Бұхари мен оның «Сахих, Китаб әл-Либас», «Баб ма Қана ән-Нәби Йәтажәууз мин әл-Либас уә әл-Буст», 4-ші томның 281:735-беттерінде риуаят етілген.

53. Тойнби, Сомервеллдің түйіндемесінде, 1958 ж., 2-ші томның 380-ші беті және 1-ші томның 495-96-шы беттері.

54. Уилл және Ариэль Дюрант, 1968, 51-ші бет.

55. Чедвик, 1975, 229-шы және 234-ші беттер.

56. Уильямс, 1985, 174-ші бет.

57. Қазіргі уақытта бұл мәселе туралы мұнда қамтып қарастыруға болмайтын көптеген әдебиеттер бар. Оқырман, мысалы, мынаны көре алады: Шарға 2007а және 2007.

58. «Қазіргі Еуропадағы дін» шығарылымның редакторлары дінмен екі жүз жылдық қақтығыстың аяқталу бастамасын көретінін мойындайды. (Fulton and Gee, 1994-жыл)

59. Швейцер, 1949-жыл, 22-ші бет.

60. Швейцер, 1949-жыл, 22-23-ші, 38-39-шы, 91-ші беттер.

61. Фридман, 2005-ж.

62. Әл-Мәуариден дәйексөз, 1955, 121-ші бет. «Ибн Ашур шарифатты барлық адамдар құрметтемей және дұрыс сақтамайынша, толық пайда күтілмейтінін дұрыс атап көрсетті». (2001-жыл, 376-шы бет)

63. Әл-Бұхари Макил Ибн Ясардан, 9-шы том, 80-ші бет, Китаб әл-Ахкам.

64. Имам Хасан әл-Банна «Маймуа Расаил би әл-имам Хасан әл-Бәнна» (1989-жыл), 255-ші бет.

65. Әл-Ғазали, Ихья, 1-ші том, 83-ші бет.

66. Ибн Таймийя Мәжму Фатауа, 11-ші том, 490-шы бет.

67. Сол жерде, 490-шы бет.

68. Мұстафа әз-Зарқа «әл-Ақл уә әл-Фикһ», 1996-жыл, 14-ші бет.

69 Әл-Джуәйни «әл-Ғияси», 1400, 1-ші том, 295-ші бет.

70. Мұхаммед әт-Тахир ибн Ашур «Мақасид әш-Шариат әл-Исламийя», 2-ші басылым, 2001-жыл, 166-шы бет.

71. Әби әл-Фадл Абд әс-Салам (1424/2004) «әт-Таджид уә әл-Мужаддитун фи усул әл-фиқһ» (Каир: әл-Мактабахал-Исламийя), 576-7-ші беттер.

72. Міне, мына екі хадис: «Білім іздеу – әрбір мұсылманның парызы (фарида)» және «Ғалымның (әлімнің) дәруіштен (абидтен) артықшылығы толған ай нұрының жұлдыздардың нұрынан артықшылығы сияқты» (Ибн Маджах екеуі де, біріншісі Әнас ибн Мәликтен, екіншісі Әбу әд-Дардадан, 1-ші том, 81-ші бет, 223 және 224 сандар, әл-Муқаддима, Баб: 17, Фәдл әл-Улама уә әл-Хас Ала Талаб әл Илм) Үйрену мен үйретуге қатысты басқа хадистерді 80-98-ші беттерден қараңыз. Сонымен қатар қараңыз: «әл-Қуртуби» (463/1070), «Джәми Баян әл-илм уә Фадлуху», 1-ші том, 3-63-ші беттер және «әл-Ғазали Ихья», 1-ші том, 4-82-ші беттер.

73. Әбу-Зәһра, «Фикһ Усуль», 1957-жыл, 350-ші бет.

74. Тәжірибеге негізделген зерттеулер көрсеткендей, діні жоғары отбасында тәрбиеленген жастардың қылмыстық әрекеттерге (есірткі мен ішімдікті тұтыну немесе некеге дейін жыныстық қатынасқа түсу) мүмкіндігі аз. Иннаконе, 1998, 1476-шы бет; сонымен қатар Бахманды және т.б. қараңыз. 2002-жыл; Уоллес пен Уильямс, 1997-жыл және Грубер, 2005-жыл) Сондай-ақ Фукуяманы қараңыз, 1997-жыл.

75. Әл-Қуртуби Ибн Омардың келтірген сөзі және оның «Талақ» сүресінің бірінші аятының тәпсірі, 18-ші том, 149-шы бет.

76. Сол жерде, Әли Ибн Әби Талиб.

77. Ибн Мәджа, 1-ші том, 31:79-шы беттер.

78. Әл-Бұхари «әл-Адаб әл-Муфрад», 113:301-ші беттер, Баб Тиб ән-Нәфс.

79. Сахик әл-Бұхари, Китаб әл-Мазалим, Баб Ман Катала Дуна МаЛихи Фахууа Шәһид; және «Сахик Муслим», «Китаб әл-Иман».

80. Әр-Рәзи әл-Махсул, 1997, 5-ші том, 160-шы бет.

81. Әл-Бұхари Китаб әд-Жиһад уә әс-Сияр.

82. Міне, осы себепті Пайғамбарымыз (с.ғ.с.): «Адам қиямет күні төрт сұрақ сұралмайынша алға жылжи алмайды: оның білімі туралы, осы үшін қанша ер-тоқым жинағаны туралы; өмірі туралы, оны қалай пайдаланғандығы туралы; оның байлығы, оны қалай тапқаны және қайда жұмсағаны туралы; және оның денесі туралы, оны қалай кигені туралы». (Әбу Юсуф «Китаб әл-Харадж» кітабында, 4-ші бет)

83. Бұл аят: «Егер Ол сендерден оны сұрап, табандылық танытса, сараң бо-

ласындар да, арамдығыңды (немесе қызғанышыңды) сыртқа шығарады» (47:37) Кроссленд, 1974-жыл.

84. Кроссленд, 1974-жыл.

85. Ахмад, 2007-жыл, 17-19-шы және 32-ші беттерді қараңыз.

86. Исламдық зерттеу және ағартушы институтының баяндамасын қараңыз. (2007-жыл)

87. Себеп-салдарлықтың айналмалы үлгісін талдау үшін Чапра, 2000-жыл, 145-159-шы беттерін қараңыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әбу Дәуіт әс-Сижистани, Әбу Дәуіт сүннеті. (Каир: Исаал-Бабиал-Халаби, 1952-жыл)
2. Әбу Юсуф Якуб ибн Ибрахим (182/798), «Китаб әл-Харадж» (Каир: әл-Матбаахал-Салафия, 2-ші басылым, 1352 (нижрә) «Исламда салық салу» кітабын ағылшын тіліне Бен Шемеш А. аударған, 3-ші том. (Лейден: Brill, 1969-жыл)
3. Ахмад Хуршид, «Ислам экономикасындағы зерттеулер». (Лестер, Ұлыбритания, The Islamic Foundation, 1980-жыл)
4. Ахмад Қазі Холикуззаман, «Бангладештегі кішігірім қаржыландырудың әлеуметтік-экономикалық және қарызға бағытталған әсері». (Дакка: The University Press, 2007-жыл)
5. Олден А.Дж., «Еркін әрекеттер». (Лондон, 1961-жыл)
6. Ауда Джассер, Фикһ әл-Мақасид: Ината әл-Акам әш-Шариа би Мақасидиха. (Херндон, Вирджиния: Исламдық ойдың халықаралық институты, 2006-жыл)
7. Банна Имам Хасан, «Хадис әт-Туласа би әл-Имам Хасанәл-Банна», редактор Ахмад Иса Ашур. (Каир: Мактабахал-Құран, 1985-жыл)
8. Банна имам Хасан, «МәймуРасаил би әл-имам Хасан әл-Банна». (Александрия: Дарал-Дауах, 1989-жыл)
9. Бахман, Джералд және т.б., «Жас кездегі заттектерді пайдалануды азайту: әлеуметтік белсенділіктердегі, рөлдердегі және нанымдардағы өзгерістер. (Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2002)
10. Байхаки Имам Әбу Бәкір, «Шуаб әл-Иман», Мұхаммед әс-Саид Бисуни Зағлул. (редактор) (Бейрут: Дарал-Кутубал-Илмийя, 1990-жыл)
11. Бланчфлауэр Дэвид пен Эндрю Освальд, «Ұлыбритания мен АҚШ-тағы уақыт арқылы игілікке ие болу». (2000-жыл) NBER жұмыс құжаты 7487
12. Бұхари Мұхаммед ибн Исмаил әл-, «Әл-Джәми әс-Сахик». (Каир: Мухаммад Әли Субайх, мәліметтер жоқ)
13. Бұхари Мұхаммед ибн Исмаил әл-, Әл-Адаб әл-Муфрад, 2-ші басылым. (Каир: Құсай Мухиб әд-Дин әл-Хатиб, 1379 һ.ж.)
14. Чапра М. Ұмар, «Ислам және экономикалық сынақ». (Лестер, Ұлыбритания: The Islamic Foundation, 1992-жыл)
15. Чапра М. Ұмар, «Исламдық көзқарастағы экономиканың болашағы туралы». (Лестер, Ұлыбритания: The Islamic Foundation, 2000)

16. Чапра М. Ұмар, «Қызығушылыққа қарсы істер. Бұл мәжбүрлеу ме?»
17. International Business Review, 2007а, 49/2, наурыз/сәуір, 161–186-шы беттер.
18. Чапра М. Ұмар, «Исламдық қаржыландыру индустриясын сайысқа шақыру», М. Кабир Хасан және Мервин Льюис, The Pocket Book of Islamic Banking (Челтенхэм, Ұлыбритания: Edward Elgar, 2007-жыл), 325–357-ші беттер.
19. Чапра М.Ұмар, «Мұсылман өркениеті: құлдырау себептері және қайта құру қажеттілігі». (Лестер, Ұлыбритания: The Islamic Foundation, 2008-жыл)
20. Кроссленд Ч. Э. Р., «Қазіргі кездегі социализм». (Лондон: Джонатан Кейп, 1974-жыл)
21. Динер, Э. және Шигехиро Оиши, «Ақша және бақыт: кіріс және ісиелік әл-ауқат», «Мәдениет және ісиелік әл-ауқат», Э. Динер және Э. Сух өндеген. (Кэмбридж, Массачусетс: MIT Press, 2000-жыл)
22. Истерлин Ричард, «Өсу адам тағдырын жетілдіреді ме? Кейбір тәжірибеге негізделген дәлелдер», Пол Дэвид пен Мелвин Ридер, «Экономикалық даму үдерісіндегі елдер мен үй шаруашылықтары: Моисей Абрамовичтің құрметіне арналған эссе». (Нью-Йорк: Academic Press, 1974-жыл)
23. Истерлин Ричард, «Табыстың артуы барлығының бақытын арттыра ма?» Journal of Economic Behavior and Organization, 1995 ж., 27:1-ші, 35:48-ші беттер.
24. Истерлин Ричард, Economic Journal, 2001-жыл, 111:473 «Кірістер мен бақыт: Бірыңғай теорияға қарай жолда».
25. Элисон Кристофер, «Дінге қатыстылық және ісиелік әл-ауқат» Journal of Health and Social Behaviour, 1991, 31:1, 80–99-шы беттер.
26. Элисон Кристофер, «Дін, өмірлік күйзелу парадигмасы және жабығуды зерттеу», «Қартаю және ділдік денсаулықтағы дін: теориялық негіздеме және әдістемелік нұсқаулар, Джеффри Левин өндеген (Thousand Oaks, CA: Sage, 1993-жыл), 78–121-ші беттер.
27. Фридман Бенджамин, «Экономикалық өсудің ақылақтық салдары». (Нью-Йорк: Knopf, 2005-жыл)
28. Қазіргі Еуропа діндері (Лампетер, Ұлыбритания: The Edwin Press, 2004-жыл); Сондай-ақ Мурад Хоффманның бұл кітапқа шолуын қараңыз Muslim World Book Review, 4/1997, 40–41-ші беттер.
29. Ғазали Әбу Хамид, «Ихья Ұлюм әд-Дин». (Каир: Мактабах уа Матбаахал-Машхадал-Хусайни, мәліметтер жоқ, 5-ші том)
30. Ғазали Әбу Хамид, «әл-Мұстафа». (Каир: әл-Мактабахал-Тиджария-

хал-Кубра, 1937-жыл)

31. Грубер, Джонатан, «Діни нарық құрылымы, діни араласу және нәтижелер: дін сізге жақсы ма?» NBER Жұмыс құжаты 11377, мамыр. (Кэмбридж, Массачусетс: Ұлттық экономикалық зерттеулер бюросы, 2005-жыл)
32. Дэниел Хаусман және Майкл МакФерсон, *Journal of Economic Literature*-дегі «Этиканы байыппен қабылдау: Экономика және қазіргі ақылақтық философия», маусым, 1993-жыл.
33. Хук Сидней (басылымның редакторы), «Қазіргі ғылым дәуіріндегі детерминизм және еркіндік». (Нью-Йорк: 1958-жыл)
34. Хоут, Майкл және Эндрю Грилей, «Дін және бақыт», Америка социологиялық қауымдастығының жыл сайынғы жиналысына дайындалған мақала, 2003-жыл.
35. Иннаконе Лоуренс, «Діни экономикаға кіріспе», *Journal of Economic Literature*, қыркүйек 1998, 1465, 496-шы беттер.
36. Ибн әл-Қожа Мұхаммед әл-Хабиб, «Байна Илмайи Усуль әл-Фикһ уа Мақасид әш-Шариа әл-Исламийя: Ибн Ашурдың «Мақасид әш-Шариа әл-Исламийя» кітабына түсініктемелер. (Катар: Wizarahal-Awqafwaal-Shuunal-Islamiyah, 2004-жыл)
37. Ибн Ашур Мұхаммед әт-Тахир «Мақасид әш-Шариа әл-Исламийя», редактор Мухаммад әт-Тахир әл-Майсауи (Иордания: Daral-Nafais, 2001 жыл) 2-ші басылым, кітаптың ағылшын тіліндегі аудармасы және басылымы: Ахмад әр-Райсуни, «Ибн Ашурдың «Мақасид әш-Шариаға» трактаты, имам әш-Шатибидің ислам құқығының жоғарғы мақсаттары мен мазмұны туралы теориясы». (Лондон, Вашингтон: Халықаралық ислам ойлары институты, 2006-жыл)
38. Ибн Хазм (456/1064), «Әл-Мухалла». (Бейрут: әл-Мактабахал-Тижария, мәліметтер жоқ)
39. Ибн Касир Абул-Фида Исмаил, «Тафсир әл-Құран әл-Азим». (Каир: Исаал-Бабиал-Халаби, мәліметтер жоқ)
40. Ибн Маджах, «Сунна Ибн Маджах». (Каир: Исаал-Бабиал-Халаби, 1952-жыл)
41. Ибн Таймийя, «Мәжму Фатауа шейх әл-Ислам Ахмад Ибн Таймийя» (Рияд: Матабиал-Рияд, 1383, 1963, 1963), Абдель-Рахман әл-Асими өңдеген.
42. Ибн Таймийя, «әл-Хисба фи әл-Ислам», Абдель-Азиз Рабах өңдеген. (Дамаск: Мактаба Дарал-Баян, 1967-жыл)
43. Ибн Таймийя, «Минхадж әс-Сунна ән-Набауия», М.Рашад Салим өңдеген. (Рияд: Имам Мұхаммед Ислам университеті, 1986-жыл)

44. Икбал Мұхаммед, «Паям-е-Машрид». (Лахор: Шейх МубаракАли, 1954)
45. Исламдық зерттеулер және білім беру институты, Кішігірім қаржыландыру қызметтерін дамыту аясы .(Джидда: IRTI, 2007)
46. Иззуддин ибн Абдуссалам (660/1252), «Кауаид әл-Акам фи Масалих әл-Анам». (Бейрут: Дарал-Марифа, мәліметтер жоқ)
47. Керри Чарльз, «Өсу бақытқа себепші пе, әлде бақыт өсуге себепші ме?», Kyklos, 1999, 52:1, 3–26-шы беттер.
48. Хадими Нұр әд-Дин Мұхтар әл-, «Әл-Иджтиһәд әл-Мақасиди: Хиджи-ятүһу Дауабитүһу Маджалатүһу». (Рияд: Мактабахал-Рушд, 2005)
49. Эвелин Лерер және Кармел Чизвик, «Дін неке тұрақтылығының ықпалы ретінде». (Демография, 1993, 30, 385–404-ші беттер)
50. Мансер Энтони, «Сартр: философиялық зерттеу». (Лондон: Athlone Press, 1966)
51. Мәуарди Абу-л-Хасан Али әл-, «Адаб әд-Дунайя уа әд-Дин, Мұстафа әс-Саққа». (редактор) (Каир: Мустафааль-Бабиал-Халаби, 1955)
52. Маудуди, Саид Абу әл-Ала, «Ислам Аур Джәдид Мааши Назарият». (Лахор: Ислам басылымдары, 1959)
53. Моргенбессер Сидни және Джеймс Уолш (редакторлар), «Ерік бостандығы». (Englewood Cliffs, NJ: 1962)
54. Мундхири Абдал-АзимР (656/1258), «әт-Тарғхиб уа әт-Тархиб, Мұстафа М.Амарахтың редакциясымен. (Бейрут: Дарал-Кутубал-Илмийя, 1986)
55. «Мұсылмандар. Сахик Муслим», Мұхаммед Фуад Абдель-Бакид өңдеген. (Каир: Исаал-Бабиал-Халаби, 1955)
56. Надуи, Али Ахмад, «Джамхара әл-Кәуаид әл-Фикия фи әл-Муамалат әл-Мәлиа». (Рияд: Шарикахал-Раджихиал-Масрафия-лиал-Истисмар, 2000)
57. Нәсаи, имам Әбу Абдуррахман ибн Шуайб ән- (303/915), «Сүнна ән-Насаи әл-Муджатаба». (Каир: Мұстафаәл-Бабиал-Халаби,1964)
58. Освальд Эндрю, Economic Journal-дағы «Бақыт және экономикалық көрсеткіштер», 1997, 107:445-ші том, 185–1831-ші беттер.
59. Карафи Шахаб әд-Дин Ахмад, «әд-Дакира», М.Хиджи өңдеген. (Бейрут: Дарал-Ғарбал-Ислами, 1994)
60. Құртуби Әбу Абдулла Мұхаммед ибн Ахмад әл-Ансари әл-,«әл-Джәмили Ахам әл-Құран». (Бейрут: Дарал-Китабал-Араби)
61. Құртуби Әбу Омар Хафиз ибн Абдәл-Барр ән-Намири әл-, (463/1070) «Джәми баян әл-илм уа фадлуһу». (Мәдина: Мактабахал-Илмийя, мәлімет-

тер жоқ)

62. Рази Фахар әд-Дин, «әт-Тафсир әл-Кабир» (Бейрут:Дарал-Туратхал-Араби, мәліметтер жоқ), 3-ші басылым.

63. Рази Фаххар әд-Дин, «әл-Махсул фи Улм Усул әл-Фикһ», Джабир Фаяд әл-Әлуани өндеген. (Бейрут: Әл-Рисалах,1997)

64. Райсуни Ахмад, «Назарияәл-Мақасид Инд әл-Имам әш-Шатиби» (Рияд: «Әд-Дарал-АламияхлиалКитабал-Ислами», 1992), 2-ші басылым.

65. Саракхси Шамс әд-Дин әс-, «Китаб әл-Мабсут» (Бейрут:Дарал-Марифа, мәліметтер жоқ), әсіресе әш-Шайбанидің «Китаб әл- Қасб», 30-шы том.

66. Жан-Поль Сартр, Болмыс және Дәнеңе, аударған Хэзел Барнс. (Лондон: Метуен, 1957)

67. Шатиби әбу Исхақ әш-, «әл-Мууафакат фи Усуль әш-Шариа». (Каир: әл-Мақтабахал-Тиджарияхал-Кубра, мәліметтер жоқ)

68. Стивенсон Лесли, «Адам табиғатының жеті теориясы». (Оксфорд: Кларендон Пресс, 1974)

69. Шуюти Джалал әд-Дин әш-, «әл-Джәми әс-Сағхир». (Каир: Абдал-ХамидАхмадХанафи, мәліметтер жоқ)

70. Табризи Уали әд-Дин әт-, Мишкат әл-Масабиһ, М.Насир әд-Дин әл-Әлбани өндеген. (Дамаск: әл-Мақтабал-Ислами,1966)

71. Тантауи Али әл- және Наджи әт-, «Ақбару Умар». (Дамаск: Дарал-Фикр, 1959)

72. Тирмидхи Мұхаммед Ибн Иса, «Джәми әт-Тирмидхи» түсіндірмелері бар, «Тухфа әл-Ахуадхи». (Дарал-Китабал-Араби, мәліметтер жоқ)

73. Уоллес Джон және Дэвид Уильямс, «Дін және жасөспірімдер: салауатты ымыралы мінез-құлық, Дж. Л. Шуленбург, Дж. Л. Маггс және К. Хуррелмар өндеген (Кэмбридж, Ұлыбритания: Cambridge University Press, 1997), Жасөспірімдік кезеңдегі денсаулыққа қауіп-қатер және өтпелі жас кезеңдегі даму 444–468-ші беттер.

74. Уильямс Бернард, «Этика және философияның шектері». (Кэмбридж, Массачусетс: Гарвард университетінің баспасы, 1985)

75. Зарка Анас, «Ислам экономикасы, адам әл-ауқатына көзқарас» «Ислам экономикасындағы зерттеулер» басылымдағы Куршид Ахмад редакциясы, Ислам экономикасын зерттеу халықаралық орталығы (King Abdul Aziz University, Джидда және Islamic Foundation, Ұлыбритания, 1980), 13–15-ші беттер.

76. Зарқа Мұстафа Ахмад әз-, «әл-Фикһ әл-Ислами фи Сәубихи әд-Джә-

дид». (Дамаск: MatabiAlfBaal-Adib, 1967)

77. Зарқа Мұстафа Ахмад, «эл-Ақл уа эл-фикһ фи эл-Фахм эл-хадис». (Дамаск: Дарал-Қалам, 1996)

Мақасид аш-Шариғат – (ислам құқығының ең жоғары ниеті мен мақсаттары) – Құран мен Сүннетте тікелей айтылған, немесе бірқатар ғұламалар солардан алынған қағидаттар. Олардың барлығы шариғаттың мағынасына қатысты, ол барлық дерлік фақһ ғалымдары мойындағандай, барлық адамдардың мүдделеріне қызмет ету және оларды зияннан қорғау болып табылады. Доктор Чапра бұл мақалада исламның дамуға деген көзқарасын мақасид аш шариғатымен үйлестіре отырып, ислам адам әл-ауқатының барлық құрамдас бөліктеріне, соның ішінде адамның өзіне, ақыл-ойына, болашақ ұрпақтарына және олардың әл-ауқатына, осымен қатар қоғамның өркендеуіне деген сеніміне баса назар аударатынын дәлелдейді. Доктор Чапра айтуынша, мұсылман әлемінде тек экономикалық дамуға ықыласты аудару қысқа мерзімді болашақта салыстырмалы түрде жоғары өсу қарқынына, бірақ ұзақ мерзімді болашақта тек теңсіздікке, отбасының бұзылуына, кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың, жалпы кылмыстың артуына және әлеуметтік тұрақсыздығына әкелуі мүмкін.

МҰХАММАД ҰМАР ЧАПРА

М.Ұмар Чапра – Ислам Даму Банкінің (ИДБ) Исламдық зерттеулер және оқыту институтының (IRTI) ғылыми кеңесшісі, Жидда қ. Осы лауазымға дейін ол Эр-Риядтағы Сауд Арабиясының Валюта агенттігінде (SAMA) 35 жылға жуық жұмыс істеп, аға экономикалық кеңесші болып кетті. Ол сонымен қатар Висконсин университетінде (Платвилл) және Кентуки университетінде, Лексингтонда ассистент және экономика кафедрасының доценті ретінде сабақ берді; Пәкістан Даму экономикасы институтында аға экономист және Пәкістанның даму шолуының редакторының орынбасары ретінде қызмет атқарады; Орталық Ислам зерттеулер институтының (Пәкістан) оқытушысы (доценті) болып жұмыс істейді. Ол 15 кітабы мен монографиясы, сондай-ақ көптеген мақалалар мен кітаптарға шолулары бар жемісті шығармашыл автор.

